This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

BR
170
R45163

00343

КНИЖАРНИЦА И КНИГОВЪЗНИЦА
„ПРОГРЕСЪ"
ТОМО ТОДОРОВЪ
[illegible]

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

Ернестъ Ренанъ

Renan, E.

МАРКЪ-АВРЕЛИЙ

и

КРАЯТЪ НА ДРЕВНИЯ МИРЪ

Прѣвелъ отъ френски

Кирилъ Христовъ.

ПЛОВДИВЪ
Централна Печатница
1898.

BR170
R45/63

МАРКЪ-АВРЕЛИЙ

и

Краятъ на древния миръ.

ГЛАВА ПЪРВА.

Възцаряването на Маркъ-Аврелий.

Антонинъ умрѣ на 7 мартъ 161 г., въ своя палатъ Лориумъ, съ спокойствието на единъ съвършенъ мъдрецъ. Когато усѣти приближаването на смъртьта, той нареди своитѣ семейни дѣла така, както ги би наредилъ всѣки простъ смъртенъ — и заповѣда да прѣнесѫтъ въ стаята на осиновения отъ него Маркъ-Аврелий златната статуя на Щастието, която трѣбваше винаги да стои прѣдъ императорскитѣ очи. Най-послѣ, когато нареди всичко необходимо — той се обърна на другата страна на лѣглото си и на вѣки заспа. Всичкитѣ държавни учрѣждения отдадохѫ своя послѣденъ дългъ на паметьта на покойния. Основахѫ се въ негова честь разни жрически ордени, увеселения, дружества. Неговото милосърдие, неговата справедливость, неговата святость станахѫ прѣдмѣтъ на единодушно възхвалѣние. На всички бѣ знайно, че прѣзъ врѣмето на неговото царувание не се пролѣ нито една капка римска кръвь, а и нито една капка варварска! Антонина сравняваха съ Нума — за неговото милосърдие, за религиозното съблюдаване на церемониитѣ, за благоденствието и обезпечението, що той зная да даде на своитѣ поданници.

ГЛАВА ПЪРВА.

Възцаряването на Марк-Аврелия

Антонинъ умрѣ на 7 мартъ [illegible]
Лориумъ, съ спокойствието на [illegible]
Когато усѣти приближаването [illegible]
своитѣ семейни дѣла така, [illegible]
простъ смъртенъ — и заповѣд[illegible]
на осиновения отъ него Мар[illegible]
на Щастието, която трѣбваш[illegible]
ператорскитѣ очи. Най-посл[illegible]
обходимо — той се обърн[illegible]
то си и на вѣки вѣкам[illegible]
ния отдадохъ своя послѣ[illegible]
койния. Основаха [illegible]
дени, увеселения, [illegible]
вата справедливост[illegible]
на единодушно [illegible]
прѣзъ врѣмет[illegible]
една кампа[illegible]
ска! Антон[illegible]
лосърд[illegible]
за бл[illegible]
ни [illegible]

[illegible]ия, що
[illegible]ия двама
[illegible]ий. Исто-
[illegible]лѣдствен-
[illegible]ски импе-
[illegible]го послѣд-
[illegible]-Аврелия).
[illegible]правн отъ
[illegible]стинско съ-

Славата на най-добъръ владѣтель щѣше да остане безъ друго на Антонина, ако той не бѣ назначилъ за свой преемникъ човѣкъ, който по доброта и по скромность може да се сравни само съ него — и който присъединяваше къмъ тия достоинства още и блѣсъка, гения, очарованието, що създаватъ живитѣ образи на историческото минало. Безискуственъ, милъ, всѣкога благъ и веселъ, Антонинъ бѣше философъ почти безъ да знае самъ това. Маркъ-Аврелий бѣ философъ по натура, философъ съ въсхитителна искренность, — но и съ рефлекция. Въ нѣкои отношения Антонинъ пакъ си остава най-великъ отъ владѣтелитѣ. Неговата доброта никога не го остави да извърши каквато и да било грѣшка; нему бѣхж непознати и вжтрѣшнитѣ мжки, които безпрѣстанно гризѣхж сърдцето на негова наслѣдникъ. Тия странни болки, това неспокойно вдълбочаванье въ себе си, тоя демонъ на съмнението, това трескаво стрѣмление къмъ съвършенство сж признаци на една по скоро силна отъ колкото велика природа. Най-хубавитѣ мисли сж тия, които човѣкъ никога не записва: и ний нѣмаше да познаваме Антонина, ако Маркъ-Аврелий не ни бѣше оставилъ чудесенъ портретъ на своя благодѣтель, портретъ, надъ който Маркъ-Аврелий е работилъ като надъ нѣщо още по-велико и отъ самия него. Антонинъ е Христосъ, който не ни е оставилъ Евангелие; Маркъ-Аврелий е втори Христосъ, който самъ написа своето учение.

Голѣма гордость е за цезаритѣ, че тия двѣ въплжщения на безукоризненна добродѣтель влизатъ въ тѣхнитѣ редове и че най-добритѣ уроци на търпение и на отмѣлничество сж плодъ на едно положение, което хората винаги смѣтатъ свързано съ всички искушения на удоволствието и на суетността. Вижда се, че короната понѣкога помага на добродѣтелъта; защото Маркъ-Аврелий не би билъ това което е, ако нѣмаше въ ржцѣтѣ си върховната власть. Има сили, които само това изключително положение туря въ дѣйствие; има потайни кътчета отъ дѣйствителностьта, въ които пакъ само това положение

може да пръсне свѣтлина. Такива условия сж незначителни за славата на една възвишена душа (понеже суверена никога не може да даде пъленъ просторъ на собственната си оргиналность), но сж твърдѣ благоприятни за развитието на отдѣленъ талантъ. Напълно достойния за името си суверенъ гледа на човѣчеството отъ високо и всестранно. Неговото гледище е почти сжщото, каквото е и на историческия философъ. Резултата на тѣхнитѣ съединени възгледи върху нашия бѣденъ родъ е едно сладко чувство, една смѣсь отъ примирение, милосърдие и надѣжда. Спокойствието на артиста трѣбва да бжде чуждо на суверена. Най-първото условие за сжществуването на искуството е свободата; затова суверена, като е длъженъ да склоня глава прѣдъ прѣдразсждъцитѣ на златната срѣдина, е по-малко свободенъ отъ всѣки другъ човѣкъ. Той неможе да има собственно мнѣние: той едвамъ има право на свободенъ вкусъ. Единъ коронованъ Гете не би могълъ да исповѣда това царственно възмущение отъ идеитѣ на буржуазията, това божественно равнодушие къмъ практичнитѣ резултати, — които нѣща сж бичь само въ ржката на артиста. Но ний можемъ лесно да си прѣдставимъ душата на единъ суверенъ: той е подобенъ на единъ умилостивенъ Гете, на единъ Гете, обърнатъ въ доброто, достигналъ да види, че има нѣщо по-велико и отъ искуството, доведенъ до всеобщо човѣшко уважение — посрѣдствомъ вроденото благородство на своитѣ мисли и посрѣдствомъ чувството на собственната си доброта.

Такива бѣхж цезаритѣ на най-великата империя, що нѣкога е сжществувала на свѣта; такива бѣхж тия двама недостижими суверена—Антонинъ и Маркъ-Аврелий. Историята ни дава само единъ примѣръ още отъ тая наслѣдствена царска мждрость въ лицето на тримата монголски императори Баберъ, Хумайунъ и Акбаръ, (отъ които послѣдния прѣдставлява невѣроятно сходство съ Маркъ-Аврелия). Благодатния принципъ на осиновяването направи отъ императорския дворъ, въ II столѣтие, едно истинско съ-

кровище на добродѣтели. Благородния и уменъ Нерва, като се опираше на този принципъ, осигури щастието на човѣшкия родъ почти за сто години и даде на свѣта най-свѣтлия вѣкъ на прогресса, чиято памѣть за винаги ще бѫде запазена.

Маркъ-Аврелий самъ ни рисува—въ първата книга на своитѣ *Мисли*—тая чудесна далечна перспектива, гдѣто се движатъ, огрѣни отъ божественна свѣтлина, благороднитѣ и свѣтли сѣнки на неговитѣ близки—баща, майка, дѣдо и учители. Благодареніе нему, ний можемъ сега да разберемъ всичко, което древнитѣ римляни, свидѣтели на царуванието на злитѣ императори, бѣхѫ запазили отъ своята гражданска честность, достоинство, справедливость и — ако може да се каже — републикански духъ. Сърдцата тогава още бѣхѫ пълни съ възторгъ отъ Катона, отъ Брута, отъ Тразея и отъ великитѣ стоици, чиито души не бѣхѫ се прѣклонили прѣдъ тиранията. Отъ царуванието на Домиціана тогава всички се гнусяхѫ. Мѫдрецитѣ, които го бѣхѫ прѣживѣли безъ да прѣклонятъ глава, се смѣтахѫ за герои. Възцаряванието на Антониниевцитѣ биде начало на общественното могѫщество, за което Тацитъ ни остава своето справедливо възмущение. То бѣ общество отъ мѫдреци, образувано отъ съюза на всички, що бѣха нѣкога въстанали противъ деспотизма на първитѣ цезари.

Нито наивната питность на източнитѣ владѣтели, поддържана отъ низостьта и глупостьта на тълпата, нито безсмисленната гордость на царетѣ отъ срѣднитѣ вѣкове, крепена отъ прѣувеличеното чувство на наслѣдственность и отъ дѣтинската вѣра на германскитѣ племена въ кръвнитѣ привилегии—нищо не може да ни даде понятие за съвършенно републиканското господарувание на Нерва, на Траяна, на Адриана, на Антонина и на Маркъ-Аврелия. Никаква наслѣдственна власть, никакви божественни права, — даже никакво военачалничество. То бѣ просто една велика гражданска магистратура, безъ никакъвъ характеръ на придворность,—магистратура, въ която нѣмаше нужда да се отнема на

императора дѣйствията на частенъ човѣкъ. За забѣлѣзванье е, че Маркъ-Аврелий не може да се нарече царь въ пълната смисъль на тази дума. Неговитѣ богатства бѣхѫ грададни, но всички наслѣдственни. Неговото отвръщение отъ „цезаритѣ“, на които той гледа като на единъ видъ великолѣпни, развратни и жестоки сарданапаловци, личи на всѣки мигъ. Благородството на нравитѣ му е необикновенно: той повърна на сената всичката негова древня важность. Когато е въ Римъ — той никога не пропуща засѣдание и никога не напуща своето мѣсто прѣди консула да произнесе обикновенната формула: N i h i l v o s m o r a m u r, P a t r e s c o n s c r i p t i.

Върховната власть, завладяна така отъ една група отбрани хора, които я локализиратъ, или пъкъ я раздѣлятъ помежду си — споредъ налѣжащитѣ нужди — изгуби часть отъ тази привлекателность, която я правеше така вредна. Императора можеше да се възкачи на прѣстола безъ голѣми усилия,—но сѫщо безъ да дължи това на своето рождение, нито на нѣкакъвъ видъ отвлечени права. Царската власть можеше вече да се добие безъ злоупотрѣбления. Империята се прѣвърна въ единъ товаръ, когото императоритѣ вземахѫ на плѣщитѣ си за известно врѣме, безъ да бълнуватъ да продължѫтъ това врѣме. Маркъ-Аврелий разбра, че ще бѫде императоръ толкова младъ, че неговата душа се прѣсити на примамливитѣ мечти за могѫщо царувание прѣди да е видѣлъ въ ржцѣтѣ си върховната власть. На осемь годишна възрасть, когато той бѣше вече p r œ s u l отъ духовенството, Адриянъ обърна внимание на това мило и тѫжно дѣте и го обикна за неговата доброта, благость и неспособность да лъже. На осемнадесеть години той вече бѣ наслѣдникъ на цѣла империя. И търпеливо чекà той въ продължение на двадесеть и двѣ години. Вечерьта, когато Антонинъ почувствува, че ще умрѣ и накара да внесѫтъ въ стаята на наслѣдника статуята на Щастието — Маркъ-Аврелий не почувствува нито изненада, нито радость. Той отдавна вече бѣ сить на всички радости

— безъ да ги бѣ нѣкога испитвалъ. Неговата дълбока философия бѣ проникнала въ суетностьта на всичко.

Младинитѣ си той бѣ прѣкаралъ тихо и мирно, посрѣдъ благата на полския животъ, посрѣдъ риторически латински упражнения — съ малко вѣтренната маниера на негова учитель Фронтонъ — и посрѣдъ своитѣ философски размишления. Гръцката педагогия дойде на помощь на неговото усъвършенствувание и, както обикновенно става при подобни случаи, усъвършенствуванието влечеше слѣдъ себе си отпадъкъ. Ученитѣ и философитѣ се раздѣлихѫ по мнения и се впуснахѫ въ отчаени борби. Ораторитѣ се грижехѫ само да говорятъ колкото се може по цвѣтисто; философитѣ прѣпорѫчвахѫ едва ли не сухость и небрежность въ израженията. Въпреки своето приятелство къмъ Фронтона, въпреки заклинанията на послѣдния да стои далечъ отъ философитѣ, Маркъ-Аврелий стана въ скоро врѣме адептъ на философията. Юниусъ Рустикусъ стана неговъ любимъ учитель и така го привърза къмъ строгата дисциплина, че той самъ се противопостави на упорството на риторитѣ. Рустикусъ стана за винаги довѣренно лице и интименъ съвѣтникъ на своя августейши ученикъ, който призна негова вкусъ къмъ простия стилъ, къмъ достойното и сериозно държанье. Той самъ говори за най висшето благодѣяние на Рустикуса така: „Азъ нему длъжа своето запознавание съ *Бесѣдитѣ* на Епиктета, които той ми зае отъ своята собственна библиотека“. Клавдий Северъ, Аристотелевъ послѣдователь, работи по сѫщия начинъ и окончателно привърза младия Маркъ-Аврелий къмъ философията. А каква е била привързанностьта му къмъ Севера се вижда отъ това, че той еималъ обичай да го нарича свои братъ.

Философията по него врѣме бѣ единъ видъ религиозна професия, чието първо условие бѣ умъртвение на плътьта—а и сума още други почти мънастирски правила. Отъ дванадесетъ годишната си възрасть Маркъ об-

лѣгло и да прилага въ дѣйствие всички строгости на стоическия аскетизъмъ. Рѣдко—слѣдъ дълги настоявания на майка му—той се е рѣшавалъ да лѣгне горѣ-долу на сносно лѣгло. Неговото здравье по причина на прѣкаления му фанатизъмъ, много пъти е бивало въ опасность. Но това ни най малко не му е бъркало да бѫде душа на всички народни празденства, да испълнява своитѣ длъжности като князь на младостьта по тоя милъ начинъ, който бѣше у него резултатъ на отчаянно отшелничество.

Неговото врѣме бѣше распрѣдѣлено, както врѣмето на най строгия монахъ. Въпрѣки своето крѣхко здравье той можа — благодарения на редовностьта си и трѣзвия си умъ—да прѣкара цѣлия свой животъ въ постояненъ трудъ. Той нѣмаше нито сѣнка отъ това нѣщо, което французитѣ наричатъ esprit. Нему сѫщо много малко сѫ родни страститѣ. Духовитостьта (l'esprit) у повечето хора е смѣсена съ извѣстна доза злость; а той бѣ навикналъ да гледа на свѣта по единъ начинъ, който не е нито съвършенна доброта, нито пъкъ гениялность. Маркъ Аврелий разбираше напълно само дългътъ. Това, което му липсваше още отъ самото рождение — то бѣ цалувката на една фея — бѣше нѣщо твърдѣ философско по своята природа. Да, нему липсваше искуството да отстѫпва на своята природа, нему липсваше веселостьта, която учи човѣка, че *въздържанието* не е всичко на свѣта и че живота трѣбва да се резюмира въ думитѣ „усмивка и сладость“.

Той имà най добри учители по всички искуства: Клавдий Северъ (послѣдователь на Аристотеля); Аполонъ Халцийски, когото Антонинъ бѣ довелъ отъ Истокъ само за да му довѣри своето усиновено дѣте и който, вижда се, е билъ много добъръ наставникъ; Секстусъ Херонейски, внукъ на Плутарха и съвършененъ стоикъ; Диогнетъ (който собственно го направи да се влюби въ аскетизма); Клавдий Максимъ, — отъ чиито уста винаги сѫ били готови да се посипятъ десятки хубави сентенции; Александъръ Котие, който го научи гръцки;

Херодъ Атикусъ, който му декламираше стари гръцки привѣтствия. Той подражаваше и външно на своитѣ учители: обличаше се просто и скромно; брада и коси невчесани; сухо, немощно тѣло; хлътнали отъ работа очи. Никое искуство — даже живописството — не остана чуждо за него. Гръцкия езикъ той знаеше, като матерния си. Когато се е вдълбочавалъ въ своитѣ философски размишления — той е мислялъ винаги на гръцки; но негова солиденъ духъ намираше литературнитѣ занятия глупави, ако се пренебрегне еллинското възпитание. Негова гръцки стилъ, макаръ и да е правиленъ, има нѣщо искуственно, негръцко. Нравственността бѣше за него послѣднята дума на сѫществуването — алфата и омегата на негова животъ.

Какъ тия почтенни, но доста сухи педагози успѣха да създадатъ отъ Маркъ-Аврелия такъвъ човѣкъ? Ето въпроса, когото ний трѣбва, съ извѣстно недоумѣние, да си зададемъ. Ако се съди по обикновенни аналогични примѣри — то би трѣбвало да се очаква, че подобно възпитание ще поведе тъкмо къмъ противоположна посока. Но истината е, че освенъ тия свои учители, свикани отъ всички краища на свѣта, Маркъ имаше и единъ други учитель, който надминаваше първитѣ. Това бѣ Антонинъ. Моралната цѣна на човѣка е съразмѣрна на способността му да се възхищава отъ нея. И само защото Маркъ-Аврелий се вгледа отъ близко—и съ любовь разбра най добрия моделъ на съвършенъ животъ, Антонина,— само за туй тъй стана това, което е.

„Пази се да не станешъ сѫщински Цезарь —, да не погинешъ — това се често случва. Запази се простиченъ, добръ, чистъ, неприятель на раскоша, приятель на правосѫдието, набоженъ, благосклоненъ, человѣколюбивъ, затворенъ въ испълнението на своя дългъ. Напрегни всичкитѣ си сили за да останешъ такъвъ, какъвто философията те направи: почитай боговетѣ, бди надъ запазването на човѣшкия родъ.

Живота е кратъкъ; а единственната цѣль на нашия земенъ животъ е да запазимъ светото състояние на душата си, да правимъ добри дѣла на обществото. Дѣйствувай винаги като ученикъ на Антонина. Припомняй си неговото постоянство при испълнението на заповѣдитѣ на разума, всегдашното спокойствие на негова духъ, неговата святость, ясностьта на неговото лице, неговата велика благость, неговото презрѣние къмъ суетната слава, неговото усърдие да проникне въ смисьлта на всички нѣща. Припомняй си какъ той не е оставялъ никога да мине нѣщо прѣдъ очитѣ му безъ да го изучи и добрѣ разбере; какъ той безропотно е прѣпасялъ несправедливи укори; какъ не е вършилъ никога нищо необмислено; какъ не е слушалъ шпиосницитѣ; какъ грижливо изучаваше характеритѣ и дѣйствията. Той не бъше ни то злословенъ, нищо подозрителенъ, нито софистъ. Той живѣеше, обличаше се, хранеше се тъй скромно . . . Работенъ, търпеливъ, трѣзвъ до толкова, че можеше да се занимава съ една и сжща работа отъ сутринь до вечеръ, безъ да има нужда да излѣзе — даже по необходимость — по рано отъ опрѣдѣления часъ за поливка. И това постоянно, това тихо приятелство, добротата да прѣнася вечни възражения, тая радость да чуе едно мнение по добро отъ неговото, това милосърдие безъ прѣдразсждъкъ! . . . . Мисли за всичко туй — за да те завари твоя послѣденъ часъ, както завари него: въ съзнанието за извършено добро". [1])

Слѣдствието отъ тая строга философия трѣбваше да бжде силно и трайно. И именно тамъ се вижда рѣдката доброта на Маркъ-Аврелиевата природа въ всичкия свой блѣсъкъ. Тая своя строгость той не прилага никому другиму освѣнъ на себе си. Плодъ отъ това душевно напрежение се явява неговата безподобна благосклоность. Цѣлия неговъ животъ е усилие да връща добро за зло. Слѣдъ нѣколко печални опита той разбира до колко е развалень свѣта

[1]) Мисли, VI, 30. С. I, 16.

— и пакъ не се рѣшава да отбѣлѣжи друго въ своитѣ записки, освѣнъ слѣднитѣ рѣдове: „Ако можешъ да поправишъ свѣта—поправи го. Въ противенъ случай, спомни си, че тебе е дадено снисхождение, само за да го упражнявашъ надъ тия развалени хора. Или боговетѣ не сж снисходителни къмъ тия клѣтници? Не, ти виждашъ, че тѣ имъ помагатъ (толкова тѣхната доброта е велика!) да се сдобиятъ съ здравье, богатства и слава. А ти си длъженъ да правишъ като боговетѣ". Други пжть той трѣбва да е видѣлъ голѣми злини отъ хората, защото ето какво пише на своитѣ восчени плочки: „Такъва е свѣтовния редъ: злитѣ хора трѣбва по необходимость да вършатъ зло. Да желае човѣкъ щото това да не бжде—то значи да желае щото смоквата да не ражда смокви, а друго нѣщо. Спомни си това: въ едно твърдѣ кратко врѣме вий, той и ти, ще изчезнете; а скоро слѣдъ това ще изчезнжтъ и вашитѣ имена". Тѣзи мисли за всеобщо прощение безспирно пъстрятъ всички Маркъ-Аврилиевитѣ писания. Понѣкога тази чарующа доброта е осветена и отъ една едва уловима усмивка. „Най добрѣ човѣкъ може да си отмъсти на злитѣ, като не става самичекъ подобенъ тѣмъ". Ето ви и едва уловимъ тонъ на гордость: „Царственно нѣщо е, когато човѣкъ прави добрини, а чува само ругания". Единъ день той намира, че трѣбва да укори самъ себе си: „Ти, струва ми се, забравяшъ — казва той — какво свето родство свързва всѣкой отдѣленъ човѣкъ съ цѣлия човѣшки родъ, — не родство по кръвь, или по рождение, а родство по това, че иматъ единъ и сжщи разумъ. Ти забравяшъ, че разумната душа на всѣкого отъ хората е божество, родено отъ върховното Божество".

Въ живота Маркъ-Аврелий трѣбва да е билъ очарователенъ, макаръ и напвенъ, — както сж обикновенно всички много добри хора. Той е искренно скроменъ, безъ никакво лицемѣрие, притворство и задни мисли. Едно отъ правилата на великия императоръ е и това: „Злитѣ хора сж нещастни. Човѣкъ бива добъръ безъ да иска, даже безъ да знае". Той съжалява тия, които не сж като него, но не вѣрва, че има право да имъ наложи волята си.

Той познава и ясно вижда нищостьта на хората, но никога не я признава. Това доброволно заслѣпление е най-голѣмата грѣшка на великитѣ сърдца. Щомъ свѣта не е такъвъ, какъвто тѣ бихѫ желали да бѫде — тѣ се съзнателно мамятъ, за да го виждатъ такъвъ, какъвто не е. Тая е именно всѣгдашната причина за прѣкалено благитѣ отношения къмъ неблагодарния свѣтъ [1]). У Маркъ-Аврелия тая благостъ понѣкога ни дразни даже. Ако ний му вѣрваме въ всичко — то неговитѣ учители, отъ които по-голѣмата часть сѫ били хора посрѣдственни — трѣбва да бѫдатъ безъ изключение велики мѫже. Трѣбва сѫщо да смѣтаме, че всички хора, които сѫ го обикаляли, сѫ биле добродѣтелни. И като се разбере всичко това — ний ще видимъ че можемъ да се питаме дали този братъ, когото той толкова въздига, въ своитѣ благодарственни молитви къмъ боговетѣ, — не е билъ неговия несѫщи братъ, разваления Луцпусъ Верусъ. Историка е сигуренъ, че добрия императоръ е способенъ за много силни самооблощения, когато трѣбва да припише на другитѣ своитѣ собственни добродѣтели.

Никой уменъ човѣкъ нѣма да откаже, че Маркъ-Аврелий е една велика душа. Но билъ ли е той и великъ духъ? Да, защото той е живѣлъ цѣлъ живота въ бездънната пропасть на дългътъ и съвѣстьта. Най-голѣмата негова слабо ть е тая, че той не посмѣ никога да откаже съвършенно свърхестественното. Разбира се, ний раздѣляме негова страхъ отъ атеизма, ний много добрѣ разбираме това, което той иска да каже, като говори за своя ужасъ отъ единъ миръ безъ божество и безъ провидение; но това, което ний по-малко разбираме — то е, че той серйозно говори за нѣкакви си божества, които се мѣсятъ въ всички човѣшки дѣла — по свои частни желания [2]). Незначителнитѣ му научни познания обясняватъ само една негова слабость. За

[1]) Мисли, I, 17. Това се отнася по-скоро за Клавдия Севера.
[2]) Той често е слушалъ пророчествата и е вѣрвалъ въ астрологията; но може би всичко това е правилъ по политически съображения.

да се запази отъ вулгарни грѣшки, той не е ималъ нито легкостьта на Адриана, нито пъкъ Луцианова духъ. Но трѣбва да се каже, че тѣзи грѣшки у него сж били безъ никакви послѣдствия. Свърхестественното не бѣ основа на неговото милосърдие. Неговата религия се е ограничавала само съ нѣколко медицински суевѣрия и съ едно патриотическо снисхождение къмъ древнитѣ нрави [1]). Вижда се, че елевзинскитѣ церемонии не сж играли важна роль въ неговия мораленъ животъ. Неговата, както и днешната наша добродѣтель е почивала на разсждъка, на природата. Лудвигъ Святий е билъ много добродѣтеленъ човѣкъ и — споредъ идеитѣ на неговото врѣме — единъ много добъръ владѣтель, — защото е билъ християнинъ. Маркъ-Аврелий биде най-добродѣтелния човѣкъ на свѣта, не защото е езичникъ, а защото е съвършененъ човѣкъ. Той и безъ никаква опрѣдѣлена религия е гордость за човѣшката природа. Догдѣто и да стигнжтъ бждщитѣ религиозни и философски революции — неговото величие нѣма ни най-малко да потъмнѣе, — защото той всецѣло почива върху това, което никога не гине: върху величието на човѣшкото сърдце.

„Да живѣешъ заедно съ божествата!... Онзи тамъ живѣе съ боговетѣ, придъ които застава винаги съ удовлетворена душа, защото Юпитеръ е отдѣлилъ за хората една частица отъ себе си — за да имъ служи като управитель и водачъ. А тази частица— това покорство на гения — сж способноститѣ и разума на всѣкого отъ насъ.

Свѣтътъ или е хаосъ, вѣчно съединение и разединение, или пъкъ е вѣчно сплѣтяване, редъ и провидение. Въ първия случай—какъ се бихте вий съгласили

---

[1]) Дионъ Касий, LXXI, 33, 34; Капитолинъ, **Ant. Shil.**, 13; Аммиенъ Марцелинъ, XXV, IV, 17; на нѣколко мѣста и по барельефитѣ на Антониниевата колонна. Антонинъ сжщо е билъ въ себе си много религиозенъ. Виждъ М и с л и, I, 16.

да останете въ една подобна клоака? . . . За мене — само разединението ми стига за да ме угаси. Въ втория случай — азъ убожавамъ, почивамъ и имамъ довѣрие въ тогова, който управлява.

* * *

Разгледанъ като владѣтель, Маркъ-Аврелий реализира идеала на либералната политика. Уважение къмъ човѣка — това е единичка основа на неговитѣ дѣйствия. Той знае, че даже доброто — и то не трѣбва да се налага силомъ: свободата е единственно условие за човѣшкия животъ. Той се стрѣми къмъ облагородяване на душитѣ, а не само къмъ слѣпо подчинение на законитѣ. Той желае всеобщо щастие, но не щастие добито чрѣзъ робство, — което е най-голѣмата злина на свѣта. Негова идеалъ на управление е републиката. Князътъ, споредъ него е първото подчинено на законитѣ лице. Той е само „наемателъ и управитель“ на държавнитѣ блага. Никога безполезенъ луксъ; економия на всрѣдъ; непстощаеми и истински благодѣяния; достѫпъ лесенъ, отношения прилични; всѣгдашно старание за народното благо, — не за печеленье на слава.

Нѣкои историци, — повече или по-малко поклонници на тая политика, която се смѣта за върховна, защото никой философъ не се е обявилъ противъ нея,—се мѫчатъ да докажатъ, че единъ толкова съвършенъ човѣкъ, като Маркъ-Аврелия трѣбва безъ друго да бѫде лошъ администраторъ и посрѣдственъ владѣтель. Наистина допустимо е, че Маркъ-Аврелий много пѫти е правилъ грѣшки; но причината на това е била само неговата прѣкалена снисходителность. При все туй, като се исключатъ тия отъ бѣдствията, за които е нѣмало никаква възможность нито да се прѣдвидятъ, нито да се прѣдварятъ, неговото царуване ни се прѣдставлява като златна епоха — въ пълната смисъль на тая дума. Смекчението на нравитѣ бѣ вече чувствително. Много отъ тайнитѣ цѣли, които христиан-

ството инстинктивно прѣслѣдваше, бѣхж легално достигнати. Политическото управление, взето изобщо, имаше наистина голѣми грѣшки; но мждростьта на самия императоръ всѣкога е могла да покрие недостатъка съ добро палиативно срѣдство. И — странно явление! — този добродѣтеленъ князь, който никога не е бивалъ отстжпчивъ къмъ грубата тълпа—е билъ просто обожаванъ отъ народа. Той е демократъ въ най-добрия смисъль на тази дума. Старата римска аристокрация му вдъхва само отвръщение. Той обръща внимание само на достойнството, безъ разлика на рождение, — нито даже на възпитание и на обноски. И тъй като той не е можалъ да намѣри между патрициитѣ хора, способни да послѣдватъ неговитѣ идеи на разумно управление — той захваща да се обкржжава съ помощници, които не притежаватъ никакво друго благородство, освѣнъ честность.

ГЛАВА ВТОРА.

Царството на философитѣ.

Никой още до това врѣме не бѣ видѣлъ да бѫде прѣслѣдвана съ такова постоянство и съ такава воля проблемата за човѣшкото щастие. Идеала на Платона се реализира: свѣтътъ захвана да се управлява отъ философи. Всичко което нѣкога бѣ само хубави фрази въ великата душа на Сенека—сега се прѣобърна на дѣйствителность. Гръцката философия, усмивана цѣли двѣстѣ години отъ грубитѣ римляни, сега тържествуваше—чрѣзъ силата на търпението. Още при Антонина ний виждаме, че философитѣ сѫ вече доста покровителствувани, уважавани, — ний ги виждаме почти да играятъ роль на обществени служители. А сега императорътъ е буквално обиколенъ отъ философи. Неговитѣ стари учители ставатъ министри, държавни хора. Той ги обсипва съ почести, въздига имъ статуи, поставя тѣхнитѣ образи между своитѣ фамилни божества (лари), а слѣдъ смъртьта имъ — той ходи да принася жертви върху тѣхнитѣ гробове, които, по негова заповѣдь, винаги сѫ потънали въ цвѣтя. Консулството, заето до тогава само отъ римската аристокрация, сега е обсадено отъ ритори и отъ философи. Херодъ Атикусъ, Фронтонъ, Юнiусъ Рустикусъ, Клавдий Северъ,

Прокулъ ставатъ консули или проконсули [1]). Маркъ-Аврелий, е хранилъ необикновенно нѣжна любовь особенно къмъ Рустикуса. Въ негово врѣме Рустикусъ е бивалъ два пѫти консулъ и винаги, при разни церемонии, императора го е поздравлявалъ прѣди да поздрави префекта на преторянцитѣ. Властьта на римския префектъ е била, въ продължение на много години, всецѣло въ тѣхни рѫцѣ.

Разбира се при тия прѣобразования не е могло да се избѣгне, щото тая бърза милость, която бѣ дадена отъ императора на една класса хора, гдѣто, както наврѣдъ, достоинствата сѫ смѣсени съ недостатъци — да не доведе до злоупотрѣбления. Маркъ-Аврелий събира въ Римъ отъ всички краища на свѣта извѣстни философи. Между горделивитѣ просяци, обвити въ парцаливи намѣтала, които Маркъ-Аврелиевата милость привлече отъ врѣдъ, имаше не малко посрѣдственни умове, не малко шарлатани. Всѣка профессия, каквато и да бѫде тя, (professioni suœ etiam moribus respondens) прѣдизвиква сравнение между сѫществующитѣ нрави и тия, които външностьта прѣдполага. И захванахѫ се обвинения противъ тѣзи парвенюта. Обвиняваxѫ ги въ жадность, въ скѫпость, въ безочливость, въ злоба. Свѣтътъ захвана да се смѣе на слабоститѣ, които тѣхната тога прикрива. Разрошенитѣ имъ коси, сплъстенитѣ имъ бради, мръсnитѣ имъ ногте — всичко стана прѣдмѣтъ на подигравки. „Брадата му само струва десеть хиляди сестерции — казваxѫ духовнитѣ римляни. — Ще трѣбва безъ друго да захванемъ да покровителствуваме и козлитѣ.“ Тѣхната суетность много често даваше храна на римското остроумие. Перегринусъ, който изгоря на костера на Олимпия въ 166 год., показа до гдѣ нуждата за трагичность може да доведе глупеца, неуморимъ въ своята роль и жаденъ да направи свѣта да говори за него.

Тѣхното стрѣмление да бѫдѫтъ нашълно доволни прѣдизвикваше живи възражения. Отъ уста въ уста минава-

[1]) Нѣкои отъ тия сѫ били консули и въ врѣмето на Антонина.

ше подигравката на Демонакса за Аполлона Калцийски, който пристигналъ въ Римъ съ цѣла свита: „Ето Аполлонъ иде—заедно съ своитѣ Аргонавти.“ Всички тия Гърци, тия Ассирийци, що тичахѫ единъ прѣзъ други въ Римъ, приличахѫ на воинство, което отива да завладява нѣкое ново златно руно. Чуваха се и оплаквания, че тѣ злѣ малтретирали населѣнието. Проста̀шкитѣ оскърбления на циницитѣ ясно подтвърждаваха тѣзи обвинения. Тия жалки крикуни нѣмаха къмъ нищо срамъ, къмъ нищо уважение. А тѣ бѣхѫ много, твърдѣ много.

Маркъ Аврелий не е никога прикривалъ недостаткитѣ на своитѣ приятели; но неговата велика мѫдрость му е помагала да прави разлика мѣжду доктрината и слабоститѣ на тия, които я исповѣдваха. Той знаеше, че има твърдѣ малко — или може би даже никакъ нѣма — философи, които напстина вършатъ това, що исповѣдватъ. Опита го научи, че по-голѣмата часть отъ тия философи е алчна, раздорна, пуста и нагла зганъ; че тѣ търсятъ само прѣпирни и че у тѣхъ нѣма нищо друго, освѣнъ гордость, злпна и завистъ. Но той бѣ твърдѣ уменъ за да изисква отъ хората съвършенство. Както Лудвигъ Святи не биде нито за мигъ поколебанъ въ своята вѣра отъ смутоветѣ на черковницитѣ — така и Маркъ Аврелий не се отказа никога отъ философията — каквито и да бѣхѫ пороцитѣ на философитѣ. „Уважение къмъ истинскитѣ философи; добродушно снисхождение къмъ лъже-философитѣ — и, при това, прѣдпазливость отъ измама“ — това правило той бѣше научилъ отъ Антонина — и него самъ съблюдаваше. Той ходеше да слуша, въ разни философски училища, Аполлона, Секстуса Херонейски — и не искаше да знае, че свѣта му се присмива. Сѫщо като Антонина, той имаше добрината да прѣнася грубоститѣ на пуститѣ и злѣ въспитани хора, които тѣзи, може би прѣувеличени, почести правѣхѫ безочливи. Александрия видѣ Маркъ Аврелия да се разхожда изъ нейнитѣ улици безъ свита, безъ тѣлохранители, да носи самъ философско намѣтало и да живѣе, като философитѣ. Въ Атина той отвори добрѣ възнаграждавани

катедри по философията, и зная да даде на това учреждение, което може да се нарича университетъ на тоя градъ, по голѣма слава и отъ славата, що се бѣ съхранила отъ Адриана.

Естественно е, че прѣдставителитѣ на всичко смѣло на всичко здраво, що оставаше отъ стария римски духъ, испитвахѫ извѣстно „нетърпение“ прѣдъ това нашедствие върху високитѣ длъжности въ републиката отъ хора безъ велики дѣди, безъ военна слава, происходящи най често отъ тия източни племена, които истинския римлянинъ прѣзираше. Такова бѣ въ частность положението, що, за нещастие, ожесточи Авидия Кассия, който не бѣ войникъ и държавникъ, въ пълната смисъль на думата, а човѣкъ даже просветенъ и пъленъ съ любовь къмъ Маркъ-Аврелия, но убеденъ, че управлението има нужда не отъ философия, а отъ съвсѣмъ други нѣща. Той отъ начало наричаше само на присмѣхъ императора „тая добра философка“, а свърши, съ това, че се увлече отъ най нещастната своя мисъль — мисъль за революция. Най голѣмия укоръ, който тъй отправяше къмъ Маркъ-Аврелия бѣше гдѣто тоя послѣдния довѣряваше всички главни длъжности на хора, които не можахѫ да даджтъ гаранция нито по състояние, нито по прѣдшедственици, нито даже по въспитание (примѣри: Бассий и Помпейанъ). А добрия императоръ отиде до такава наивность, че поиска на сила да ожени Помпейана за своята дъщеря Луцилла, вдовицата на Луцпусъ Верусъ. Той искаше даже Луцилла непременно да обича Помпейана, защото тоя билъ най добродѣтелния човѣкъ въ империята. Тия нещастни понятия бѣхѫ една отъ най главнитѣ причини за огорченията на Маркъ-Аврелия; защото Фаустина подкрепи съпротивлението на дъщеря му. А това създади причини на най голѣми раздори мѣжду Маркъ-Аврелия и жена му.[1])

Ако Маркъ-Аврелий не бѣ присъединилъ къмъ своята доброта и рѣдкия свой практиченъ смисъль, неговата слабость къмъ тая класса хора, която не винаги заслуж-

[1]) Фаустина се мѣси съвсѣмъ погрѣшно въ заговора на Авидия.

ваше толкова, колкото професията и обѣщаваше, — то тая негова слабость щѣше да го доведе до голѣми грѣшки. Религията вече бѣ укарикатурена; укарикатури се и философията. Тия хора, които сновяхѫ по публичнитѣ площади, съ тояги въ рѫцѣ, съ сплъстени дълги бради, облечени почти въ дрипи; тия обущари, тия занаетчии, които напущахѫ своитѣ лавки за да се прѣдадѫтъ на лѣнивия просешки животъ, възбуждахѫ такова негодование, каквото по послѣ сѫ възбуждали скитницитѣ калугери у добрѣ възпитаната буржуазия. Но, погледнато изобщо, въпрѣки малко прѣувеличения респектъ, който Маркъ-Аврелий е хранялъ a priori къмъ философското наметало, той бѣ необикновенно проницателенъ и справедливъ при избора на хората, що му трѣбвахѫ. [1]) Мѫдрецитѣ, що бѣхѫ заобиколили императора и бѣхѫ взели въ рѫцѣтѣ си върховната власть, имахѫ твърдѣ почтенъ видъ. И императора се отнасяше къмъ тѣхъ не като къмъ учители, или къмъ приятели, а поското като къмъ братя, които бѣхѫ станали негови съюзници въ управлението. Философитѣ, както бѣ нѣкога мечталъ Сенека, бѣхѫ станали сила въ държавата, едно конституционно учреждение, единъ частенъ съвѣтъ, чието влияние въ общественнитѣ работи бѣше едва ли не изключително.

Естественно, че тоя любопитенъ феноменъ, който никога вече не се повтори въ историята, носи характера на императора,—но характера на натурата на империята и на римскитѣ държавни понятия, — понятия съвършенно рационалистични, чисти отъ всѣкакви теократически идеи. Законътъ бѣ изражение на разума: слѣдователно необходимо бѣ, щото хората на разума да вематъ съ врѣме върховната власть въ рѫцѣтѣ си. Като сѫдии по съвѣстъ философитѣ трѣбваше да играятъ съвършенно легална роль. Още прѣди вѣкове гръцката философия бѣше възпитала вишето римско общество — и днесь почти всички наставници бѣхѫ Гърци, всички се възпитавахѫ въ

[1]) Това нѣщо добрѣ забѣлѣзва и Епиктетъ.

гръцкий духъ. [1]) Гърция неможеше да желае по голѣма побѣда отъ тая, която ѝ бѣхѫ спечелили нейнитѣ педагози и учители. Философията отъ день на день захвана да взема единъ видъ религиозенъ характеръ: тя имаше свои проповѣдници, свои мисионери, свои прѣдставители на съвѣсть, свои казуисти. Голѣмитѣ аристократи захванахѫ да държѫтъ при себе си домашни философи, които въ сѫщото врѣме бѣхѫ и тѣхни най добри приятели, тѣхни съвѣтници и—пазители на тѣхната душа. И отъ тамъ именно води началото си това карикатурно учение, за което най важното нѣщо е почтенната външность: хубава брада, тога носена съ елегантно достоинство и пр. [2]) Рубелий Плавтъ ималъ въ дома си „двама доктори на мѫдростьта“ — както казватъ — Кранусъ и Музонiусъ — една гръкъ, другия Етрурецъ — чиято длъжность е била да учѫтъ господаря си да чака безстрашно смъртьта. Прѣди да умре нѣкой, — при него повиквали единъ мѫдрецъ, както въ наше врѣме викатъ исповѣдникъ — за да има послѣдния неговъ дъхъ напълно моралeнъ и религиозенъ характеръ. Канусъ Юлий отива да умре, придруженъ отъ „своя философъ“. Тразей умира прѣдъ очитѣ на циника Димитрий.

Първата длъжность на философа е била да освѣтлява хората, да ги подкрепя, да имъ показва правия пѫть. Когато нѣкого сполѣтявали голѣми бѣдствия — той повикvалъ единъ философъ да го утѣши; често такива философи — както въ наше врѣме поповетѣ — увѣдомени in extremis се оплакватъ, че сѫ биле повикани много късно. „Хората сѫ научени да дирятъ лѣкарство само когато сѫ много тѣжко болни; тѣ до толкова пренебрег-

[1]) Нека се обърне внимание на възмущението, съ което Ювеналъ говори за Гърцитѣ, що погубватъ латинската литература и правятъ отъ Римъ „единъ гръцки градъ“, гдѣто римлянитѣ умиратъ отъ гладъ.

[2]) Профессията на домашенъ философъ съ врѣме много изгуби. Въ мозаиката на Помпейануса, намерена въ Атмения, мозайка отъ врѣмето на Хонория, философа не испълнява никаква друга служба, освѣнъ да носи омбрелата на своята любовница и да води на расходка малкото ѝ кученце.

ватъ философията, че почти..... не могжтъ да се наречжтъ нещастни. Ето ви, напримѣръ, единъ богатъ човѣкъ, който се радва на добро здравье, който има щастлива жена и дѣца. Нима той мисли сега за философията? Не. Но ако утрѣ изгуби богатството си, или здравьето си, ако умрѣ ненадейно жена му, синъ му, или братъ му — той изведнъжъ ще повика нѣкой философъ. Той ще го повика за да търси утешение у него, за да се научи отъ него какъ може да се прѣнесе такова голѣмо нещастие.“

Философитѣ, както по късно и езуититѣ, сж се старали най много да не оставатъ въ покой съвѣстьва на силнитѣ. „Господаря трѣбва да бжде честенъ и мждръ колкото хилядо души.“ Ако поправи единъ такъвъ человѣкъ — философа принася повиче полза отъ колкото ако направи стотина прости смъртни по отдѣлно мждреци. Арсусъ е билъ при Августа като единъ видъ исповѣдникъ, комуто императора откривалъ всички свои мисли—и дори най съкровеннитѣ свои душевни движения. Когато Ливия изгуби сина си Друза — само Арсусъ бѣше въ състояние да я утеши. [1]) Сенека сжщо до нѣкое врѣме е игралъ при Нерона ролята на домашенъ философъ. Мждреца, който дори отъ врѣмето ва Епиктета е бивалъ най злѣ третиранъ въ Италия отъ грубитѣ хора, сега става c o m e s на княза, неговъ най интименъ приятель, комуто на всѣки часъ сж отворени господарскитѣ врати. Той се прѣвръща въ единъ видъ придворенъ свещенникъ. Дионъ Кризостомъ пише за Траяна своята речь върху царскитѣ длъжиости. Адрианъ ни се прѣдставлява прѣдъ очитѣ винаги заобиколенъ отъ софисти.

Народа, по подражание на князетѣ, захваща да служа редовно уроци по философията. Въ всѣки по голѣмъ градъ вече се отварятъ еклектични официални училища, гдѣто се четжтъ редовни уроци, или се държятъ конференции. Но всички древни училищни наименования си оставатъ. Пла-

[1]) Сенека ни дава речьта, която прѣдполага, че тоя е държалъ. Неговитѣ три утѣшения (на Хелвия, на Марция и на Полиба) сж откъслеци отъ сжщия родъ.

тониститѣ, питагориститѣ, цинщитѣ, епикурейцитѣ, перипатетийцитѣ още сѫществуваха. И тѣ всички бѣха равноправни — само съ условие да докажатъ, че тѣхното учение е напълно съгласно съ учението на Платона, на Питагора, на Диогена, на Епикура, на Аристотеля. Нѣкои шегобийци даже искаха щото извѣстни философи да прѣдаватъ едноврѣменно разни философии, за да имъ се плаща всѣка роль по отдѣлно. Единъ софистъ се бѣше прѣдставилъ въ Атина като човѣкъ, който знае всички философии. Той казваше: „Ако Аристотель ме повика въ Лицея — азъ ще го послѣдвамъ; ако Платонъ ме покани въ Академията — ще влѣза; ако Зенонъ ме похвали — ще бѫда гостъ въ неговия Портикъ; ако Питагоръ заговори — азъ ще мълча. — Ами защо не прѣдположишъ, че Питагоръ те вика?“ —възразяваше Демонаксъ.

Обикновенно се забравя, че въ II вѣкъ има едно езическо течение, което върви паралелно съ християнското и което въ много отношения му прилича. Човѣкъ много често тогава е могълъ да види въ цирка, въ театра,— или на каквото и да е друго публично мѣсто, да се исправи извѣстенъ софистъ и,като божественъ посланникъ, да говори отъ името на вѣчнитѣ истини. Дионъ Кризостомъ бѣше вече далъ образеца на тѣзи проповѣди, надъхани съ единъ доста умѣренъ, благодарение на философията, политеизъмъ, които много напомнятъ ученията на Църковнитѣ Отци. Максимъ отъ Тиръ въ своитѣ Sermons ни остава една монотеистическа въ основитѣ си теология, гдѣто иносказателнитѣ прѣдставления сѫ запазени само като необходими символи за човѣшката слабостъ,—защото умнитѣ могатъ да минятъ и безъ тѣхъ. Споредъ този, често красноречивъ, мислитель, всичкитѣ култове сѫ само безсилно стремление къмъ единъ общъ и единственъ идеалъ. Разликитѣ, които тѣ прѣдставляватъ, сѫ незначителни и не сѫ въ състояние да спратъ истинския убожатель.

Така се реализира това истинско историческо чудо, което може да се нарече царство на философитѣ. И тоя е момента да се разгледа какво добро принесе тоя

рѣжимъ и какво зло. — Той невѣроятно много послужи на социалния и моралния напрѣдъкъ. Благодушието, мекостьта на нравитѣ, спечелиха прѣмного; понятието за Държавата, управлявана отъ мждростьта, благоволението и правото, бидохж установени за винаги. А военната сила, искуствата и литературата напротивъ, почувствуваxж извѣстенъ отпадъкъ. Философи и учени — това съвсѣмъ не бѣ едно и сжщо нѣщо. Философитѣ съжеляваxж ученитѣ за тѣхната суетность, за тѣхното стрѣмление къмъ слава. Ученитѣ пъкъ се подсмиваxж надъ варварския стилъ на философитѣ, надъ тѣхната безманерность, на тѣхнитѣ бради и намѣтала. Маркъ-Аврелий слѣдъ като изучи и двѣтѣ страни, обяви се велегласно на страна на философитѣ. Той пренебрегна латинския езикъ, прѣстана да насърдчава писателитѣ да пишжтъ на него, като прѣдпочете гръцкия — езика на неговитѣ любими автори.

Отъ това врѣме се захваща пълния отпадъкъ на латинската литература. Западъ бързо гасне, когато Истокъ става отъ день на день по лучезаренъ. Пластическитѣ искуства, толкова обичани отъ Адриана, на Маркъ-Аврелия захващатъ да се виждатъ почти праздна работа. Всиско каквото остава отъ неговата триумфална арка (въ палата на Съхранението въ Римъ) е слабо и неестественно: тамъ даже лицата на варваритѣ иматъ нежно и благородно изражение; а погледитѣ на конетѣ сж трогателно великодушни. Антониниевата колона е сжщо любопитенъ памѣтникъ, но тя нѣма никаква нежность въ испълнението, твърдѣ незначителна за храма на Антонина и Фаустина, въздигнатъ прѣди Маркъ-Аврелия. Конната статуя въ Капитолия ни очарована съ ясния и искренъ образъ, що има великия императоръ; но артиста иѣма никакво право да пренебрегва всичкото величие на момента. Чувствува се сжщо, че и отпаданнето на живописьта, което се продължава цѣли петдесеть години, има дълбоки причини. И християнството, и философията еднакво помагатъ за това отпадание. Свѣтътъ захваща да не обръща повече внимание на никакви

форми, на никаква хубость. Никой повече не желае нѣщо друго, освѣнъ това, което подобрява сждбата на слабитѣ и успокоява силнитѣ.

Прѣобладающата философия бѣ моралъ въ най висока степенъ. Но тая философия бѣ много малко научна: тя не направляваше умоветѣ къмъ изслѣдване. А една такава философия има масса общи нѣща съ другитѣ култове, които бѣхж толкова малко догмарични въ него врѣме. Философитѣ често биваxж назначавани на свещенни длъжности въ градоветѣ на своитѣ почитатели[1]). Така стоицизмътъ, който способствува тъй могжщо за облагородяването на душитѣ, бѣ безсиленъ противъ суевѣрията. Той подигна само сърдцата, но не и духоветѣ. Числото на истинскитѣ мждреци бѣ незначително. Даже Галиенъ не може да се нарече позитивенъ духъ: той допуща разни медицински блѣнове и множество суевѣрия на своето врѣме. Въпрѣки строгитѣ закони, магията (шарлатанската магия) всѣки день прѣуспѣваше. Истокъ съ цѣлия свой миръ отъ химери, бѣше прѣлѣлъ въ Римъ. А пъкъ въ провинцията — тамъ всѣка лудость намираше жреци.

Беоция имаше единъ полубогъ, нѣкой си Состратъ— единъ видъ колосъ-идиотъ, чийто отшелнически животъ, караше хората да виждатъ у него въскръсналъ Херкулесъ. Него смѣтахж за добъръ гений на страната и отъ врѣдъ идѣхж да му искатъ съвѣти.

Но най невѣроятното е това, че глупавата религия на Александра Абонотийски, религия която ний видѣхме да изникне отъ пафлагонийската глупость, намѣри привърженици въ най висшитѣ классове на римското общество,—между тѣзи, които обикаляхж Маркъ-Аврелия. Увлеченъ бѣше даже Севериянъ, легата на Каппадокия. Найпослѣ поискахж да виджтъ тоя шарлатанинъ и въ Римъ. Едно високопоставено лице отъ Консулството, Публий Муммий Сизенна Рутилианъ, стана неговъ апостолъ и, на шест-

[1]) Напр.: Плутархъ, Фаворинусъ, Херодъ Аттикусъ, Елиусъ Аристидъ.

десетъ годишна възрасть, се ощастливи да се ожени за една мома, която тоя чудакъ плебей увѣряваше, че билъ снелъ отъ мѣсеца. Въ Римъ Александъръ учреди тридневни празденства: въ първия день се празднува рождението на Аполона и на Ескулапа, въ втория день—кръщението на Гликона, въ третия — рождението на самия Александра. И всичко въ тържественни процесии и танцове съ запалени факели въ ржцѣ. Не липсвахж и сцени на най възмутителенъ развратъ. Въ врѣме на чумата прѣзъ 166 година, таинственнитѣ формули на Александра, изрѣзани по вратитѣ на кжщята, бѣхж за суевѣрната тълпа най добро прѣдпазително срѣдство. Малко по-късно (169—171 г.) въ врѣме на великата Панонска война, Александъръ, накарва пакъ своята змия да говори—и по негова заповѣдь бидохж хвърлени въ Дунава, като тържественно жертвоприношение два живи лева. Самъ Маркъ-Аврелий прѣдводителтая церемония, наредень въ дрѣхи на първосвященникъ и ствува заобиколенъ съ придворни, облечени въ дълги роби. Двата лева бѣхж убити съ тояги на другия брѣгъ на рѣката, а римлянетѣ натупани както трѣбва Но тия несполуки не погубихж шарлатана, който, покровителствуванъ отъ Рутилиануса, можà да се противопостави срѣщу на всички срѣдства, къмъ които защитницитѣ на здравия общественъ смисъль прибѣгвахж за да се отървжтъ отъ него. Той умрѣ на върха на своята слава. Около 178 год. неговитѣ статуи бѣхж прѣдмѣтъ на народенъ култъ,—особенно въ Париумъ, гдѣто негова гробъ красеше публичния площадъ[1]). Никомидия постави образа на Гликона по паритѣ си; Пергамъ сжщо му направи тая честь. Латинскитѣ надписи, намѣрени въ Дакия и Горня Мизия, свидѣтелствуватъ, че Гликонъ толкова далечъ даже е ималъ убожатели—и че Александъръ бѣ присъединенъ къмъ него като божество.

Тая странна теология имà сжщо своето развитие. Змии-

---

[1]) Грѣшни сж съмненията, които се подигатъ върху идентичността на Александра, за когото говори Атенагоръ и Александъръ Абонийски. Противъ това съмнение е и славата на Париумската статуя.

тѣ станахѫ двѣ — прибави се и d r a c e n a[1]); Гликона присъединиха къмъ агатодема Кнубисъ и къмъ мистика Иао. На никомидийскитѣ пари дори до 240 г. се вижда змия съ човѣшка глава. Въ 252 год. религията на Гликона пакъ добива сила въ Ионополисъ. Измисленото отъ лъжеца име Абонтийски[2]) стана по-трайно отъ хиледи други велики събития. — То сѫществува дори до наше врѣме въ името *Инеболи*, което лъже ухото като да има турско происхождение.

На Перегринуса, слѣдъ неговото странно самоубийство, сѫщо въ Париумъ статуи въздигатъ. Той показа оракули, които можахѫ, чрѣзъ негово ходатайство, да исцѣляватъ всички болѣсти.

Толкова въ негово врѣме интелектуалния напрѣдъкъ бѣ далеко отъ обществения. Присъединението на религията къмъ държавата само съхраняваше владѣющитѣ суевѣрия и прѣчеше за уреждането на едно добро обществено образование. Но това не може да се нарече грѣшка на императора. Той направи всичко, каквото можа. Цѣлта, която той имаше прѣдъ очи — всеобщото човѣшко щастие — изискваше вѣкове. Но съ тия вѣкове не разполагаше императора, а християнството....

Всемирната кауза — казваше мждрия императоръ — е единъ порой, който всичко увлича съ себе си. Колко лоши политици сѫ тъзи хорица, които искатъ да управляватъ свѣта съ своитѣ философски максими! Това сѫ дѣца, които имать още нужда отъ мляко. Человече, какво искашъ ти? Прави това, което природата изисква въ дадения моментъ. Върви напрѣдъ и не търси да знаешъ дали свѣтътъ се занимава съ това, което ти вършишъ. Не се надѣвай, че ще видишъ нѣкога Платоновска република. Задоволи се съ малкото добро, което вършишъ и не гледай на плодътъ на своя животъ като на нѣщо сѫвсѣмъ незначително. Мисли, че ти не можешъ да из-

[1]) Запазени сѫ монети отъ Ионополисъ, отъ врѣмето на Требониана Галла, съ образа на Гликона.

[2]) Не може ясно да се разбере какъвъ смисълъ е давалъ Александъръ на това име

мънишъ хората по своя воля. А безъ измънението на тъхнитъ мисли — какво имашъ ти прѣдъ себе си, ако не роби, впрѣгнати въ хомотъ, хора, повлечени подиръ едно лицемѣрно убеждение? Говори ми прочее за Александра, за Филипа, за Димитрия. Ако тъ не играяхж ролята на трагични актьори — никой нъмаше да ме осѫди, че имъ подражавамъ. Произведението на философията е нѣщо просто и скромно: не ме въвличай прочее въ тоя гробъ, пъленъ съ притязания.

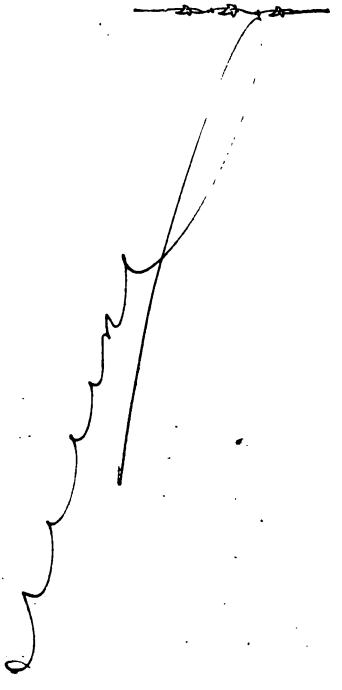

ГЛАВА ТРЕТА.

Маркъ-Аврелий у Квадитѣ. Неговитѣ „Мисли“.

Маркъ-Аврелий, като управитель толкова малко искаше да знае за останалия свѣтъ, за свѣта вънъ отъ римската империя, че намъ ни се струва той да не е живялъ за нищо друго, освѣнъ за вътрѣшния напрѣдъкъ на империята. Единственната голѣма и горѣ-долу добрѣ уредена държава, която се е допирала до римскитѣ граници — държавата на Партитѣ —, и тя отстжпи прѣдъ римскитѣ легиони. Луциусъ Верусъ и Авидиц Кассий завладяхж отново провинциитѣ, които Траянъ не бѣ окупиралъ и уредилъ както трѣбва. Тия провинции бѣхж Арменія и Месопотамія. Но опасностьта не бѣ тамъ, а задъ Реинъ и задъ Дунава. Край тия двѣ рѣки живѣяхж, въ заплашителна неизвѣстность, енергични плѣмена, повече германски, що римскитѣ познаваxж само по-добритѣ и вѣрни телохранители, съ които нѣкои отъ императоритѣ се ограждахж — или пъкъ по гордитѣ гладиатори, които щомъ откриваxж въ амфитеатри хубостьта на своитѣ голи форми — правѣхж зрителитѣ да се забравятъ отъ възторгъ плѣсъци.

А ето каква трѣбваше да бжде програмата на просвѣтенитѣ римски дѣятели, ако тѣ познаваxж по добрѣ Европейскитѣ и Азиатскитѣ владѣния на Римъ, географията и сравнителната етнография.

Да се завладѣй стѫпка по стѫпка тоя непроницаемъ миръ и да се опрѣдѣлѧтъ ясно границитѣ на цивилизацията. За тая цѣль трѣбва да се съсрѣдоточѧтъ значителни сили въ Бохемия,—въ центра на Европа. Отъ тамъ да се настѫпи, подобно на американскитѣ завоеватели, — да се изсѣчѧтъ дърво по дърво Херцинскитѣ лѣсове да се основѧтъ колонии между разнитѣ племена, (но безъ да се привързватъ за земята)—и да се изучѧтъ и цивилизиратъ всички тия диваци, които иматъ прѣдъ себе си въ перспектива блѣскаво бѫдѫще. Да се възползува империята отъ тѣхнитѣ редки качества: отъ тѣхната здравина, тѣлесна сила, енергия — отъ всичкия този благодатъ. Да се прѣмѣстѧтъ границитѣ на империята отъ една страна до Одеръ или до Висла, отъ друга — до Прутъ, или до Днестръ — и да се даде по тоя начинъ на чисто латинскитѣ земи въ империята рѣшително надмощие, което би попрѣчило на всѣка гръцка и източна схизма. Вмѣсто да се полагатъ основи на тоя нещастенъ Цариградъ, — за втора столица на империята да бѣ избранъ Базелъ, или Констанцъ и да се бѣ осигурила така политическата хегемония на Келто-Германскитѣ племена—нѣщо, което тѣ по късно трѣбваше да въздигнѧтъ върху развалинитѣ на империята. Това трѣбваше на врѣме да направи Римъ.

Злѣ обмислената експедиция на Веруса (въ 10 год. подиръ Р. Хр.) и вѣчната празднота, която тая експедиция отвори въ редоветѣ на легионитѣ, биде ужаса, що отвърна очитѣ на Римъ отъ велика Германия. Самъ Тацитъ видя необходимостьта отъ тая область — за да се запази равновѣсието въ свѣта. Но разпокѫсаното състояние, въ което живѣѧѫѫ Германскитѣ племена, противодѣйствуваше на безспокойството, що всѣки проницателенъ духъ испитваше. До когато тая маса отъ племена се борѣше повече за своята локална независимость отъ колкото за централизацията, до когато не образуваше никакъвъ воененъ агрегатъ— тя не можеше да задава голѣмъ страхъ. Но съединението на тѣзи племена бѣ неизбѣжно. И извѣстно е какви послѣд-

ствия имѣ конфедерацията, която тѣй наречените Франки образували въ III вѣкъ, на дѣсния брѣгъ на Рейнъ. Около 166 година въ Бохемия, въ Моравия и въ сегашна сѣверна Унгария сѫщо се образува една могѫща лига. Имената на цѣла маса племена, които по-късно трѣбваше да наводнятъ свѣта, тогава бидоха чути за първи пѫть. То бѣ начало на великото нашествие на варваритѣ. Германцитѣ, които до тогава мируваха — сега захванаха да настѫпватъ. Дунава излезе твърдѣ слаба прѣграда — и въ Австрия, и въ Маджарско, — около Пресбургъ, Комърнъ и Гранъ. Всички Германски и славянски племена, отъ Галлия дори до Донъ — Маркомани, Квади, Нарисци, Хермундури, Свеви, Сармати, Викторали, Роксолани, Бастарни, Костобоси, Алани, Вандали, Язиги — като че ли бѣха се сговорили едноврѣменно да насилятъ границитѣ и да нападнатъ на империята. Но сѫщинския натискъ не бѣ отъ тѣхъ,—той идѣше отъ по далечъ. Нападната отъ нѣкакви други сѣверни варвари—вѣроятно отъ Готи—цѣлата тая славянска и германска маса се развълнува, като океанъ. И тѣзи варвари, заедно съ женитѣ и дѣцата си, искаха отъ Римската империя да ги прибере и да имъ даде земи, или пари, като въ замѣна на това прѣдлагаха своитѣ мишци — за каквато и да било военна услуга. Това бѣ настоящъ катаклизъмъ отъ хóра. Дунава исчезна,—като граница. Вандалитѣ и Маркоманитѣ се остановиха въ Панония; Дакия биде отнѣкана отъ двадесетина племена; Костобоситѣ стигнаха дори до Гърция; Реция се видѣ отврѣдъ нападната; Маркоманитѣ прѣминаватъ Юлианскитѣ Алпи, разполагатъ се прѣдъ Аквила и ограбватъ всичко до Павия. Прѣдъ това ужасно сътрѣсение — римската войска отстѫпи; числото на заробенитѣ отъ варваритѣ римляни бѣ грамадно. Италия цѣла настръхна отъ ужасъ. Всички историци признаватъ, че отъ врѣмето на Пуническитѣ войни, Римъ не бѣ ималъ случай да излезе срѣщу едно такова бѣсно нападение.

Стара и много пѫти провѣрявана истина е, че подобрѣ-

нието на законитѣ въ философско отношение не отговаря винаги на общия държавенъ напрѣдъкъ. Войната е грубо дѣло —тя иска и груби хора. И за това често се случва, че моралнитѣ и социалнитѣ подобрѣния влекжтъ подирѣ си воененъ отпадъкъ. Войската е остатъкъ отъ варварскитѣ врѣмена, който остатъкъ човѣка на прогресса пази като необходимо зло. Ала сега рѣдко може да се води успѣшна война,—тая крайна необходимость. Даже още Антонинъ имаше отвръщение отъ силата на оржжието. При неговото царувание военнитѣ нрави се смѣгчихж твърдѣ много. Не може да се откаже и това, че римската войска при Маркъ-Аврелия изгуби значителна дисциплина и сила. Наборитѣ на нови войници въ това врѣме захванахж да ставатъ мжчно; приеманието на варваритѣ въ войската измѣни изцѣло характера на легионитѣ. Освѣнъ това християнството отне, безъ съмнѣние, най-добритѣ държавни сили. Когато си помислимъ, че нарѣдъ съ това раскапване римската империя захвана да се пълни и съ скитнически банди, които никога не бихж се съгласили да се заловжтъ за мирна работа, банди чиято професия бѣ само убийството, които не търсѣхж нищо друго, освѣнъ война — па даже противъ свои — намъ ни става ясно, че това замѣнение на раситѣ е било необходимо и тъкмо на мѣстото си. Цивилизованото човѣчество не бѣ още достатъчно наддѣляло на злото за да може спокойно и разумно да се придаде на своитѣ мечти за свѣтло бждще.

До прѣди това колоссално нашедствие на варварството Маркъ-Аврелий е билъ просто възхитителенъ. Той никога не е обичалъ войната, а пакъ трѣбваше, противъ волята си, да воюва. Но трѣбва да се признае, че щомъ се е рѣшавалъ да воюва—той е воювалъ както трѣбва; той бѣ и великъ военачалникъ, защото съзнаваше дългътъ си. Ала сега къмъ бѣдствията на войната се присъединиха и тия на една нечувана чума. Подложени на такива испитания, римлянитѣ апелираха къмъ всички свои традиции, къмъ всички свои светини. Както обикновенно бива, — само вслѣдствие на тоя

страшенъ бичъ, се почувствува реакция въ полза на националната религия. Маркъ-Аврелий и за това направи всичко, каквото можа. Народа видѣ какъ добрия императоръ самичекъ се постави на чело, въ качеството си на първосвещенникъ, на жертвоприношенията; какъ той взема копие отъ храма на Марса, потопи го въ кръвь и го хвърли къмъ небето. И цѣлия народъ се въодушеви и въоржжи. Испратени бѣхж на война роби, гладиатори, разбойници. Подкупиха се германски разбойнически дружини противъ самитѣ германци. Насѣкохж се нови пари отъ скжпоцѣннитѣ прѣдмѣти на собственното императорско съкровище — за да се избѣгне налагането на нови данъци.

Отъ тогава нататъкъ Маркъ-Аврелий прѣкара останалия свой животъ около Дунава, въ Карнотъ, при Виена, или даже въ Виена, на брѣговетѣ на Гранъ въ Унгария и по нѣкога въ Сирмиумъ. Мжкитѣ на този животъ не сж за исказванье. Но той зная да ги побѣди. Тия суровн войни противъ Квадитѣ и противъ Маркоманитѣ бѣхж водени за чудо добрѣ. Отвръщението, което той испитваше къмъ войната, не му бъркаше да приложи най-добросъвѣстно всичко необходимо. А войската го обичаше и испълняваше както трѣбва своитѣ длъжности. Милостивъ даже къмъ непрнятелитѣ, той прѣдпочете единъ по-дългъ, но по-сигуренъ планъ на воюванье. То бѣ война съ грѣмотевични удари. Той отърва съвършенно Панония, отблъсна всички варвари на лѣвия брѣгъ на Дунава, нанесе голѣми пораженія даже на другата страна на тая рѣка и приложи най-благоразумно тая тактика, съ която той злоупотрѣби по късно: тактиката да опълчва варвари противъ варвари.

Великодушенъ и философъ той излезе срѣщу тия полудиви орди само отъ уважение къмъ себе си — като запази къмъ тѣхъ отношения които тѣ не разбирахж. Да, той се опълчи като единъ благороденъ човѣкъ, който, високо цѣни собственното си достойнство, — и се отнася къмъ дивацитѣ, сжщо както къмъ културни и добрѣ

възпитани хора. И ний виждаме императора наивно да имъ говори за човѣшкитѣ права и за справедливостьта — догдѣто най-послѣ успѣе да имъ вдъхне уважение къмъ себе си.[1]) Но може би безъ възстанието на Авидия Кассия, Маркъ-Аврелий нѣмаше да успѣе да направи отъ Маркомания (Бохемия) и отъ Галиция римски провинции, — а съ това заедно да осигури бѫдѫщето. Той отвори широкъ пѫть на германския войникъ въ легионитѣ; раздаде земи въ Дакия, въ Панония, въ Мизия и въ Римска Германия на всички, които поискахѫ да работѩтъ; но военната граница остана затворена. Овѣнъ това той създади добрѣ организирана полиция на Дунава и не остави нито еднъжъ да пострада престижа на империята отъ отстѫпкитѣ, което бѣ принуденъ да направи по политически и человѣколюбиви съображения.

Прѣзъ единъ отъ тия походи, посрѣдъ монотонната маджарска пустиня, той написа нѣколко отъ най-хубавитѣ страници на своята книга, която всецѣло ни открива неговата душа. Най-многото което струвахѫ тѣзи далечни войни на Маркъ-Аврелия — то бѣ, че той трѣбваше да се лиши отъ своитѣ обикновенни другари, отъ мѫдрецитѣ и философитѣ. Тѣ почти всички бѣхѫ отстѫпили прѣдъ походнитѣ трудности и бѣхѫ останали въ Римъ. Занятъ цѣлъ день съ обучението на войскитѣ, Маркъ-Аврелий прѣкарваше вечерь самъ-самичъкъ въ своя шатъръ. Тамъ той се силеше да наддѣлѣе на трудноститѣ, които неговитѣ длъжности му налагахѫ. И посрѣдъ тоя животъ той пакъ се замисляше върху безполезностьта на борбата, която бодро поддържаше! Скептикъ относително войната—даже когато воюва—той се оттѣгля отъ всичко и като се прѣдава на съзерцание на всемирната суетность, захваща да се съмнява въ законностьта на собственнитѣ си побѣди; „Паяка е щастливъ, когато улови мухата, що прѣслѣдва — пише той; — друго животно е щастливо, когато улови едно зайче; трето — една рибка; четвърто — нѣкой глиганъ; пето пъкъ

[1]) Конната статуя, която се намира сега въ Капитолия, барелиефитѣ по триумфалната арка на Маркъ-Аврелия, Антониевата колонна и пр.—сѫ блѣстящи доказателства.

—цѣло племе. Сармати. По принципъ всички тия животни сж разбойници.“ Бесѣдитѣ на *Епиктета*, отъ Арриана бѣ любимата книга на императора. Той я четеше съ въсторгъ и, безъ де ще, бѣше принуденъ да ѝ подражава. Отъ тамъ происхождатъ и тѣзи откжслечни мисли, които пълнятъ дванадесеть тетрадки и които бидохж събрани наедно прѣди смъртьта му.

Възможно е още отъ по-рано Маркъ-Арвелий да си е държалъ дневникъ за своето вжтрѣшно състоянне. Той е вписвалъ въ него—на гръцки—максимитѣ, къмъ които е прибѣгвалъ за да укрѣпи споменитѣ за своитѣ любими автори, пасажи отъ моралисти, съ които най-много се е разговарялъ, принципи, които въ продължение на деня сж го подкрѣпяли,—а по нѣкога и укори, когато неговата скрупульозна съвѣсть е смѣтала за необходимо да си направи.

Много хора обичатъ уединението, — бѣдните колиби, морскитѣ брѣгове, планинитѣ; и ти сжщо обичашъ да мечтаешъ за всичко това. Каква наивность! Нима тебе не ти е позволено всѣки часъ да се уединишъ да се затворишъ въ своята душа? А никждѣ другадѣ за човѣка нѣма по спокойно уединение отъ това,—особенно ако той владѣе тия нѣща, съвершанието на които стига за да му повърне спокойствието. Знай, прочее, да се радвашъ на това уединение — и въ него само подновявай своитѣ сили. Нека тамъ ти научишъ тия дребни, но основни максими, които най-напрѣдъ трѣбва да уяснятъ твоята душа—и да те направятъ пакъ способенъ да прѣпасяшъ безропотно свѣтътъ, между когото ти си длъженъ да се върнешъ.

Прѣзъ тѣжкитѣ сѣверни зими тая утѣха става за него още по необходима. Той бѣ надхвърлилъ вече педесетѣхъ години и рано бѣ чукнала за него старостьта. Една вечерь всичкитѣ образи на благочестивата му младость се появяватъ прѣдъ него, като спомѣни—и той прѣкарва нѣколко сладки часове въ изброяванье на това,

което той дължи на всѣкое отъ добритѣ сѫщества, що сѫ го обикаляли.

Примѣри отъ моя прадѣдо Верусъ: мекки нрави, неизмѣнно търпение.

Качества, които бѣхѫ цѣнни у моя баща; спомени, които той ми е оставилъ: скромность и мѫжски характеръ.

Спомени отъ моята майка: милосърдие, благодѣяние; душевна чистота, която дост гаше дори до въздържание не само да не прави лошо, но даже и да не го допуща въ мислитѣ си; животъ, който нѣма нищо общо съ раскоша на богатитѣ.[1])

Маркъ-Аврелий най-често си спомня за Диогнета, който първи му вдъхна любовь къмъ философията и направи приятно въ неговитѣ очи твърдото лѣгло, легката кожена завивка и всичката външность на еллинската дисциплина. Той си спомня и за Юния Рустикуса, който го научи да отбѣгва всѣка елегатность и аффектираность, когато пише,—а така сѫщо го запозна съ Епиктета; за Аполлона Калцийски, който реализира стоическия идеалъ съ върховна твърдость и съвършена благость; за Секстия Херонейски, добрия и сериозния Секстий; за Фронтона, „който го научи, че у тирана винаги има алчность, двоелично, лицемѣрие—който му показа кое е най-трайното въ сърдцето на единъ патриций.“ Той си спомня и за своя братъ Севера, „който го запозна съ Тразея, Хелвидия, Катона, Брута — и който пръвъ го научи какво нѣщо е свободна държава, гдѣто царува принципа на гражданското равноправие, който му внуши идеята за монархия, гдѣто се уважава прѣди всичко свободата на гражданитѣ.“ Най-послѣ прѣдъ неговитѣ очи сияе надъ всички други неопѣтненото величие на Антония, негова втори баща, чийто портретъ той ни рисува съ величайша признателность и любовь.

---

[1]) Една никейска монета ни е запазила нѣжния и милъ образъ на Домиция Луцилла, майката на Маркъ Аврелия.

Азъ благодарѭ боговетѣ—казва той на края за гдѣто сѫ ми дали такова добри дѣди, родители, сестра и учители. Азъ ги благодарѭ, за гдѣто всички, които ме обикалятъ,—всички мои близки, всички мои приятели—сѫ добри хора. Азъ никога не съмъ прѣнебрѣгвалъ каквато и да било своя длъжность къмъ тѣхъ. Като човѣкъ азъ бихъ могѫлъ, въ извѣстни случаи, да направѭ нѣщо недобро; но благостьта на боговетѣ не е позволявала да ми се прѣдставли подобенъ случай. Азъ дължѫ още на боговетѣ това, гдѣто тѣ запазихѫ чистъ цвѣтътъ на маята младость; гдѣто не побързахѫ да ме направѭтъ човѣкъ прѣди врѣме, а даже закъ нѣхѫ; гдѣто съмъ въспитанъ въ законитѣ на единъ баща, що трѣбваше да отърве моята душа отъ мракътъ на гордостьта, като ме направи да разберѫ, че е възможно да живѣешъ даже въ палатъ и пакъ да нѣмашъ нужда отъ свита, отъ блѣскави дрѣхи, отъ факели и отъ статуи; гдѣто ме научи най-послѣ, че единъ владѣтель може да затвори живота си по ти въ сѫщитѣ граници, въ каквито може да си затвори живота всѣки простъ гражданинъ, безъ да намали съ това своето благородство и енергия Боговетѣ ми подарихѫ още единъ братъ, чиито нрави бѣхѫ вѣчно поучение за мене, и чиято привързаность е свѣтла радость за моето сърдце . . . Ако азъ имахъ щастието да въздигнѫ тия, които толкова грижливо сѫ бдили надъ моето въспитание, до почеститѣ, що тѣ струва ми се сами бихѫ желали; ако азъ упознахъ Апполона, Рустикуса, Максимуса; ако толкова пѫти ми е билъ показванъ лѫчезарния образъ на съгласния съ природата животъ (азъ наистина не съмъ успѣлъ да го достигнѭ, но това е само моя вина); ако моя организъмъ е устоялъ дори до день днешенъ на тѣжкия животъ, що азъ водѭ; ако азъ не се сближихъ нито съ Бенедикта, нито съ Теодота; ако въпрѣки моитѣ чести сръдни противъ Рустикуса, азъ никога не прѣминахъ границата и не направихъ нѣщо, за което сега да има да

се кая; ако майка ми, на която било писано да почине млада, можа да прекара при мене послѣднитѣ свои дни; ако всѣки пѫть когато азъ поисквахъ да дойдѫ на помощь на нѣкой бѣденъ или наскърбенъ човѣкъ мене никога не сѫ ми казвали, че нѣмалъ съ какво да му помогнѫ; ако азъ самъ не съмъ ималъ никога нужда да чакамъ нѣщо отъ никого; ако сѫдбата ми е дала една тѣй добра, тѣй драга и простодушна жена; ако азъ виждамъ на около си толкова хора, способни да възпитатъ добрѣ моитѣ дѣца; ако, въ началото на моята страсть къмъ философията, азъ не станахъ жертва на нѣкой софистъ — всичко това азъ дължѫ само на боговетъ. Да, толкова блага отъ никого другиго не могѫтъ да бѫдѫтъ дадени на човѣка, освенъ отъ божието благоволение и отъ щастливата сѫдба.

И всѣка страница отъ писанията на Маркъ-Аврелия дъха тая божественна чистота! Никой никога не е писалъ по просто за себе си, съ единственната цѣль да облѣкчи своето сърдце—и безъ да има нѣкой други свидѣтель, освѣнъ Бога. Никаква сѣнка отъ система. Маркъ-Аврелий нѣма философска система макаръ че длъжи почти всичко на прѣобразувания чрѣзъ римския духъ, стоицизъмъ, той не принадлѣжи къмъ никоя школа. Ний мислимъ, че той трбва да не е билъ много любознателенъ, защото често нѣма понятие отъ нѣща, които е трѣбвало да знай единъ съврѣменникъ на Птоломея. Той има върху мирозданието нѣкои идеи, които не могѫтъ се нарече върхъ на науката въ него врѣме. Но неговата морална мисъль, освободена чрѣзъ една опрѣдѣленна система отъ всѣкакви прѣчки, печели нѣкаква особенна висота. Автора на книгата *Подражание на Христа* — даже той, колкото и да е на страна отъ споветѣ на разнитѣ школи, сѣ пакъ не достига въ това отношение Маркъ-Аврелия. Защото неговия начинъ на чувствуване е исключително християнски. Но щомъ се отнемѫтъ на тая книга християнскитѣ догми--съвсѣмъ малко друга хубость остава въ нея. Книгата на Маркъ-Аврелия, понеже нѣма никаква догматическа основа—ще

запази вѣчно своята младость. Всички, като захванешъ отъ атея (или поне отъ този, който се мисли за такъвъ), че свършишъ съ най-заблудения отъ религиозни суевѣрия човѣкъ—всички могжтъ да намѣрятъ въ нея примѣри за назидание. Тая е най чистата, най-човѣшката книга, която има на свѣта. Тя не разрѣшава никакъвъ споренъ въпросъ. Въ религиозно отношение Маркъ-Арвелий стои между чистия деизъмъ, политеизма (разглежданъ въ физически смисъль, по манерата на стоицитѣ)—и единъ видъ космически пантеизъмъ. Той не приема една хипотеза за по вѣрна отъ друга. Той си служи безразлично съ три рѣчника: деистическ, политеистически и пантеистически. Неговото внимание е винаги на двѣ страни,—спорѣдъ това дали Богъ и душата се смѣтатъ или не за реални. „Никакъ не е ужасно да напуснешъ човѣшкото общество, догдѣто сжществуватъ божества. Но ако нѣма божества, или ако тѣ не се занимаватъ съ човѣшкитѣ работи — какъ могж тогава азъ да живѣж въ единъ такъвъ пустъ отъ божества и провидѣние свѣтъ? Но безспорно е, че има божества и че тѣмъ сж близки до сърдцето човѣшкитѣ дѣла."

Това е дилемата, която ний имаме на всѣки часъ прѣдъ очи: защото ако правото бѣше на страната на съвършенния материализъмъ — ний, които вѣрваме въ истината и въ доброто, ний нѣма да бждемъ измамени повече отъ колкото всички останали хора. Ако пъкъ идеализма има право — ний цѣхме да бждемъ истински мждреци и тъкмо такива, каквито искаме да бждемъ, т. е. безъ никакво чакание на награда, на възмѣздие.

Прочее Маркъ-Аврелий не е свободенъ мислитель; той едвамъ може да се нарече философъ—въ специалния смисъль на думата. Той нѣма спекулативната философия на Иисуса; неговата теология е съвършено противоречива. Той нѣма никаква установена идея върху душата и безсмъртието. Но какъ тогава е билъ толкова дълбоко мораленъ безъ *тия в ірвания*, които днесь смѣтатъ като единчки основи на морала? Какъ е билъ той образецъ на религиозенъ човѣкъ безъ да е исповѣдвалъ нито една

отъ догмитѣ на учението, което се нарича естествена религия? Това е най-важното, що трѣбва да се издири и обѣсни.

Съмненията, що — отъ спекулативно-религиозна точка зрѣние — витаятъ надъ истинитѣ на естественната религия не сж (както това чудесно показа Кантъ) случайни съмнения, които можѫтъ да бѫдѫтъ отмахнати, защото се длъжѫтъ — както по нѣкога си въобразяваме — на извѣстно състояние на човѣшкия духъ. Такива съмнения сж присѫщи на самата природа на тия истини и, може да се каже безъ парадоксъ, че ако тѣ се отмахняхж — и истинитѣ, къмъ които прилягатъ, ще изчезнѫтъ въ сѫщия мигъ. Но нека прѣдположимъ едно прѣко, положително и за всички очевидно испитание на мѫки и на бѫдѫща награда. Въ какво ще се състои достоинството да правишъ добро? Само лудия може съ весело сърдце да тича срѣщу своето проклятие. Една сганъ отъ ниски души би дѣйствувала съвършенно открито и би насилила по какъвто и да е начинъ ржката на Божеството. Кой не вижда, че въ една такава система нѣма повече нито моралъ, нито религия? Въ моралния и религиозния порядъкъ необходимо е да се вѣрва безпрѣкословно, слѣпо. Тамъ не е важенъ опита — важна е вѣрата. Ето кое се забравя отъ извѣстни депути, които даватъ пъленъ просторъ на своя фанатизъмъ. Тѣ забравятъ, че много опрѣдѣленитѣ вѣрвания върху човѣшката сѫдба ще отнѣмѫтъ всичкото молрано достоинство. За насъ—може да ни се даде едно рѣшително доказателство отъ тоя родъ—нека направиме като Лудвика Святий, когато сж му заговорили за чудодѣйнитѣ дарове: „ний не искаме да отидемъ да видимъ“. Каква нужда имаме ний отъ тия груби опити, които иматъ смисъль самоза грубия редъ на фактитѣ и които стесняватъ нашата свобода? Ний не искаме да бѫдемъ уподобени на тѣзи спекулатори на добродѣтель или на тия вулгарни страхливци, които носѫтъ въ всички свои душевни движения дебелашкия егоизъмъ на практическия животъ. Въ първитѣ дни, слѣдъ възкръсването на Иису-

са, въ днитѣ които послѣдваха установяването на вѣрата, това чувство се появи по най-трогателенъ начинъ. Истинскитѣ негови приятели, всички нѣжни души, прѣдпочетоха да вѣрватъ безъ да испитватъ, безъ да видятъ. „Блажени вѣрующи!“ — стана изражение на положението. И чудесно изражение! Вѣченъ символъ на нѣжния и великодушенъ идеализъмъ, който не смѣе да се докосне съ ржцѣ до това, що трѣбва да се гледа само съ... сърдцето!

Нашия добъръ Маркъ-Аврелий и въ това отношение, както въ всички други, витае надъ вѣковетѣ. Никога той не се погрижи да дойде въ съгласие самъ съ себе си върху понятието за Бога и душата. Той като че бѣше челъ *Критиката на практическия умъ*, та така ясно виждаше, че щомъ се отнася за бесконечността — никоя формула не е абсолютна и че въ подобни нѣща този има шансъ да съзре истината поне единъ пѫть въ своя животъ, който хилядя пѫти си е противоречилъ. Той рѣзко отдѣляше моралната хубость отъ всички установени религии. Той не позволява на дългътъ да зависи отъ никакво метафизическо мнение върху началната причина. Никога тайното съединение съ Божеството не бѣ довеждало до по-голѣма деликатность.

Прѣдложи на божието управление, което е въ тебе, единъ приятель на добритѣ хора, единъ Римлянинъ, единъ Императоръ, единъ войникъ на поста си, който чака да засвири тржбата,—единъ човѣкъ готовъ да напусне безъ съжаление живота.—Много, много благоуханенъ димъ е прѣдназначенъ за сжщия олтарь. Единъ пада въ огъня по късно, други—по рано, — и пакъ разликата нищо не значи.—Човѣкъ трѣбва да прѣкара съгласно съ природата малкото дни, които сж му дадени да живѣе на земяша,—и когато дойде часътъ на завръщанието, да се подчини покорно, — като една маслинка, която, падающа, благославя дървото, що я е родило и клончето, което я е държало. — О, космосъ, всичко това, което тебе управлява, управлява и мене. Нищо за мене не иде по късно или по рано отъ врѣмето, когато и за тебе иде. Азъ създавамъ твоитѣ плодове отъ това, което ми даватъ твоитѣ дни, о

природо! Всичко иде отъ тебе, всичко е въ тебе и всичко се повръща пакъ къмъ тебе.

Citè de Cécrops, toi que j'aime,

казва поета; а ний смѣемъ да поговоримъ:

Cité de Jupiter, je t'aime?

Човѣче! ти бѣ гражданинъ въ велика страна. Какво ти важи тогава, че си живѣлъ петъ или три години? Това, което е съгласно съ законитѣ, не е за никого несправедливо. Какво по-възмутително тогава да бѫдешъ испратенъ отъ тоя свѣтъ не отъ единъ тиранъ, не отъ единъ безсъвѣстенъ сѫдия, не отъ самата природа, която те е нѣкога вкарала тамъ? Това е сѫщото нѣщо, както кога управителя на единъ театъръ извади единъ актьоръ, когото той самъ е ангажиралъ. „Но азъ не съмъ изигралъ още петехъ дѣйствия—ще кажешъ ти,—а само тритѣ". Така е, но въ живота три акта сѫ достатъчни за да бѫде пиесата цѣла. Края забѣлѣзва само този, който, слѣдъ като е послѣдвалъ причината на комбинацията на елементитѣ, внимава на причината на тѣхната развръзка. Ти нѣмашъ нищо общо нито съ първия нито втория случай.

Бѫди прочее доволенъ, защото гнѣвътъ е непознатъ на тогова отъ когото всецѣло зависишъ.

Може ли да се каже, че той не е въставалъ никога противъ капризната сѫдба, която толкова обича да остава човѣка съ неговитѣ вѣчни нужди на прѣданность, на жъртва, на хердизъмъ — лице срѣщу лице съ природата,— съ своето велико безсмъртие, своето върховно прѣнебрѣжение къмъ добродѣтелта? Не. Нему нанесе единъ ударъ по малко нелепостьта, несправедливостьта на смъртьта. Но тутакси неговия темпераментъ, съвършенно умъртвенъ, наддѣлява — и той се успокоява.

Какъ е възможно щото боговетѣ, които сѫ наредили тъй добрѣ и съ такава любовъ всичко за хората, да сѫ прѣнебрѣгнали едно нѣщо само: увѣренностьта, че хората съ испитана добродѣтель, които прѣзъ цѣлия свой животъ сѫ се сношавали съ Божеството, които сѫ биле обичани отъсои дилъото поради своитѣ блиги дѣла и жертви — не живѣятъ и слѣдъ смъртьта, а

сѫ на първия [illegible] понеже това е така — знай, че ако можеше да бѫде [illegible] — то безъ друго щяше да бѫде. [illegible] — то щяше да бѫде възможно; [illegible] природата — тя щяше да [illegible]. Понеже това не е така, [illegible] че не трѣбва и да бѫде така. [illegible] подобнь [illegible] нечовѣкъ права. [illegible] човѣкъ, ако тѣ не [illegible] справедливи. А пъкъ ако сѫ такива — тѣ не сѫ оставили нищо въ свѣтоснилата [illegible] противно на справедливостьта и на разума.

Ахъ, това е вече непростимо примирение, драгий учителю! Ако всичко наистина е тъй — ний имаме право да се оплакваме. Да кажешъ, че нѣма други животъ на човѣкъ, който се е жертвувалъ за доброто, за истината, и който трѣбва да напусне доволенъ тоя животъ — и да дадешъ право на боговетѣ — това е вече много наивно. Не, човѣка има право да богохулствова! Защо . . . защо най-сетнѣ да се злоупотрѣблява съ неговата довѣрчивость? Защо му сѫ вселени въ душата тъжлива инстинкти, на които той да бѫде жертва? Защо да бѫде възнаграждаванъ само суетния и злия човѣкъ? Нима само той не се моли никога, нима той е всѣведецъ? . . . Но нека бѫдатъ проклѣти тогава боговетѣ, които толкова несправедливо раздаватъ своитѣ блага! Нека бѫдащето да бѫде енигма; но ако нѣма никакво бѫдаще — тоя свѣтъ е кодоль нетърпимъ. Нашитѣ благопожелания не приличатъ на тия на вулгарната тълпа. Ний не искаме много нѣщо: ний не искаме да видимъ наказанието на виновния, нито пъкъ да видимъ въ рѫцѣтѣ си награда за своята добродѣтель. Въ нашитѣ желания нѣма никакъвъ егоизъмъ: ний просто искаме да бѫдемъ и да останемъ въ сношение съ свѣтлината, да продължаваме захваната мисъль, да знайме нѣщо повече, да се порадваме единъ день на тая истина, която ний търсимъ съ толкова мѫки,

да видимъ триумфа на правдата и на доброто. Има ли по законно искание отъ това? Но не може да се каже, че и Маркъ-Аврелий не е чувствувалъ така. „Какво! свѣтлината на една лампа блѣсти до момента когато угасне — и тя нищо не губи отъ своя блѣсъкъ. А истината, справедливостьта, умѣренностьта, които ти притежавашъ, ще угаснѫтъ заедно съ тебе!“ И цѣлия неговъ животъ прѣминава въ това благородно колебание. Ако той грѣши — причината е неговото милосърдие. Колкото по-малко той бѣ отстѫпчивъ—толкова повече бѣ справедливъ. Защото, естественно, да искашъ да има единъ близъкъ и симпатиченъ зритель на борбитѣ, които ти водишъ за доброто и истината—това не значи да искашъ много.

Възможно е сѫщо, че ако неговата философия не бѣше така исключително морална, ако той бѣше се заелъ да изучи съ повече интересъ историята и изобщо свѣта — сигурно е, че той щѣше да избѣгне нѣкои прѣкалености. Подобно на християнскитѣ аскети, Маркъ-Аврелий дохожда по нѣкога съ своето отшелничество до тамъ, че прѣпоржчва на хората — да се прѣвърнятъ на скелети. Човѣкъ чувствува, че това невъзмутимо негово спокойствие е достигнато само съ титанически усилия. Разбира се, че въ злината той никога не вижда нѣщо привлекателно; той не си задава за цѣль да се бори противъ каквато и да било страсть: „Каквото и да правятъ, каквото и да казватъ — пише той — азъ трѣбва да бѫдѫ добъръ човѣкъ — както смарагда може да каже: Каквото и да казватъ, или каквото и да правятъ — азъ трѣбва да бѫдѫ смарагдъ и да—пазѫ цвѣта си“. Но за да се задържи винаги на хлъзгавия връхъ на стоицизма, нему бѣ необходимо да извърши жестоки насилия надъ природата си, отъ която да отдѣли колкото е възможно повече благородни страни. Това вѣчно повторение на едно и сѫщо разсъждение, тия хиляди образи, въ които той търси да си прѣдстави суетата на всѣко нѣщо, тия често наивни доказателства на всемирната суетность, — всичко свидѣтелствова за борбитѣ, които той е водилъ съ себе си за да угаси въ ду-

шата си всѣко желание. Често слѣдствията отъ всичко това сж само тѫги и горчила. Четението на Маркъ-Аврелия подкрепя, но не утѣшава. То остава въ душата сладка, но въ сѫщото врѣме и жестока празднота, която не може да се нарече пълното удовлетвореніе. Смиреномждрието, самоотреченнето, строгостьта къмъ себе си не сж довеждали никога по-далечъ! Славата, тая послѣдня илюзия на великитѣ души — и тя е задушена у него. Трѣбва да се прави добро безъ да се мисли дали нѣкой ще обърне внимание на него. Той съзнава, че историята ще говори за него; но за какви нищожества не говори тя? Това абсолютно самоотречение, до което той бѣ дошълъ, бѣ угасило у него и послѣднята искра отъ самолюбие. Може да се каже даже, че тая прѣкалена добродѣтель му е повредила. Историцитѣ споменаватъ това. Малко отъ великитѣ царствувания сж биле повече малтретирани отъ историографа. Марій Максимъ и Дионъ Кассій говорятъ за Маркъ-Аврелия съ любовь, но неумѣло; освѣнъ това тѣхнитѣ съчинения не сж достигнали неповрѣдими до наше врѣме. Ний знаемъ живота на славнии владѣтель само по посрѣдственната биография на Капитолина, писана сто години подиръ неговата смърть — и то благодарение само на възторга, който му бѣ вдъхналъ императора Диоклетіянъ.

За щастие малкото ковчеже, което съдържаше мислитѣ при брѣговетѣ на Гранъ и карнонтспата философия, бѣ спасено. И отъ тамъ възкръсна тая несравнима книга, гдѣто Епиктетъ бѣ надминатъ, тоя наржченъ съвѣтникъ на примирителенъ животъ, това Евангелие за тѣзи, които не вѣрватъ въ свърхестественността, която може да бжде добрѣ разбрана, само въ наше врѣме. Книгата на *Мислитѣ* е истинско и вѣчно Евангелие; тя нѣма никога да остарѣе, защото не подтвърждава никакви догми. Христовото евангелие въ извѣстно отношение остарѣ; науката не позволява вече да се допущатъ наивнитѣ концепции на свърхестественното, което е собственно негова основа. А свърхестественното въ *Мислитѣ* е само едно малко не-

значително пѣтно, което не врѣди на божествената хубость на фона. Науката може да разруши и Бога и душата, но „Книгата на мислитѣ“ ще си остане вѣчно пълна съ живот и съ истина. Религията на Маркъ-Аврелия, както и тая на Иисуса (за моментъ само), е абсолютна религия, религия, която произтича просто отъ една високо морална съвѣсть, поставена прѣдъ лицето на вселенната. Това не е религия нито само на единъ народъ, нито на една страна; защото никаква революция, никакъвъ прогрессъ и никакви открития не могатъ я измѣни.

ГЛАВА ~~ПЕТА.~~

Вжтрѣшнитѣ мжчения на Маркъ-Аврелия. Неговото приготовление за смърть.

Когато се извършвахж тия необикновенни морални революции, добрия Маркъ-Аврелий, като гледаше всичко съ погледъ, пъленъ съ любовь и спокойствие, показваше на врѣдъ своето блѣдно лице, своята ясна и мила фигура — и своята болѣсть на сърдцето. Той неможеше повече да говори високо, а и едвамъ ходѣше вече. Силитѣ му значително отслабнахж, зрѣнието му сжщо. Единъ день, когато бѣ принуденъ отъ умора да остави книгата, що държеше въ ржцѣ — той написа: „Ти неможешъ повече и да четешъ. Но ти още трѣбва да продължавашъ да отблъскашъ насилието отъ сърдцето си; ти още трѣбва да ненавиждашъ удоволствието и страданието, ти още можешъ да стоишъ високо надъ суетната слава; ти още трѣбва да се не сърдишъ на глупцитѣ и неблагодарнитѣ — даже нѣщо повече: ти трѣбва да продължавашъ да имъ правишъ добро“.

Като прѣпасяше живота безъ удоволствия, както и безъ роптъ, примиренъ съ сждбата, която природата му бѣ прѣдопрѣдѣлила, той испълняваше всѣкидневнитѣ свои длъжности, като не се отдѣляше никога отъ мисъльта за смърть. Неговата мждрость бѣ абсолютна — или по-добрѣ

неговото прѣсищение бѣ безгранично. Войната, сждилищата, театра — всичко еднакво го уморяваше, — и при все това той испълняваше най-акуратно всички свои длъжности, — защото бѣхѫ негови длъжности. Тамъ, до гдѣто бѣше стигналъ той, удоволствието и мѫката, любовьта и прѣзрѣнието на хората сѫ едно и сѫщо нѣщо. Славата е послѣднята човѣшка иллюзия — и при все това, колко тя е нищожна! Колко скоро изчезва спомена и за най-великитѣ хора! Най блѣстящитѣ дворове — като напримѣръ Адрианович, тия знаменити паради по образеца на Александра — какво друго сѫ тѣ, освѣнъ едно мимолѣтно украшение, което тутакси се захвърля на смѣта. Актьоритѣ се мѣняватъ; само пищностьта на играта си остава сѫщата.

Когато екзалтиранитѣ християни достигнѫтъ да разберѫтъ, че реализираното царство Божие е само пустинята—анахоретитѣ ще провъзгласѫтъ отреченнето и отвращанието отъ всичко за върховенъ законъ на живота. Тия тебаидски учители не могѫтъ се сравни по отшелничество съ своя коронованъ събратъ: Той бѣше усвоилъ аскетически манери, манери присѫщи на бащитѣ на духовния животъ — за да се убѣди чрѣзъ неуборими доказателства въ свѣтовната суета.

За да прѫзираш пѫнието, играшъ, гимнастическитѣ упражнения — ще стига да ги раздѣлишъ на тѣхнитѣ елементи. За музиката, напримѣръ — ако ти раздѣлишъ всѣкой отъ аккордитѣ на звукове, и ако се попиташъ за всѣкой звукъ: „Това ли е, което те очарова?“ — очарованието исчезва. Така сѫщо и танца — раздѣли само движението на моменти. А сѫщото е и съ гимнастическитѣ упражнения. Съ една дума, всичко, което не е добродѣтель, може да се подвѫрне на тоя тѫнакъ анализъ — и по тоя начинъ ти ще успѣешъ да го ненавиждашъ. Приложи тая формула на цѣлия си животъ.

Отъ неговитѣ молитви вѣе съвършенно християнско смирение и примирение:

Душѣ моя, ще бѫдешъ ли ти единъ день добра, просша; по-кристална, по прозрачна отъ материялното тѣло, коешо те обвива? Кога ще можешъ ти да вкусишъ напълно отъ радостьта на всеобъемлющата обичъ? Кога ще бѫдешъ ти удовлетворена, независима, безъ никакво желание, безъ никаква необходимость отъ каквото и да е—живо, или бездушно сѫщество — за да се наслаждавашъ отъ живота? Кога ти нѣма вече да имашъ нужда нито отъ врѣме, за да продължавашъ своитѣ удоволствия, нито отъ пространство, нито отъ мѣсто, нито отъ приятенъ климатъ, нито даже отъ съгласието на хората? Кога ще бѫдешъ ти доволна отъ своето настоящe положение, доволна отъ настоящитѣ си блага, увѣрена, че имашъ всичко, което трѣбва да имашъ, че всичко каквото те обикаля е добро, че всичко ти иде отъ боговетѣ и въ бѫдѫще ще бѫде еднакво добро — или по добрѣ всичко каквото боговетѣ прѣдприематъ за запазване на живущитѣ, съвършеннитѣ, добритѣ и справедливитѣ сѫщества, които сѫ всичко произвели, всичко реформирали, всичко затворили въ себе си—за да разберѫтъ тѣзи нѣща, които се разбиратъ само като се образуватъ на ново други подобни тѣмъ? Кога, прочее, ще бѫдешъ ти такава, о душа моя, — кога ще заживѣешъ въ владѣнията на боговетѣ и на хората, но по такъвъ начинъ, че никога да не имъ отправяшъ нито едно оплакване и никога да нѣмашъ нужди отъ тѣхната прошка?

Това примирение става отъ день на день по необходимо, защото злинитѣ, на философитѣ, които той само бѣ подозрѣлъ, сега станахѫ явни страни. Най сетне напрѣдъка, що се дължи на царуването на Антонина и Маркъ-Аврелия бѣше твърдѣ повърхностенъ. Всичко се бѣ ограничило съ единъ пласть лицемѣрно лустро, съ външенъ фалшивъ блѣсъкъ, съ когото всички се бѣхѫ сродили, за да се съединятъ къмъ тия двама мѫдри императори. Масса-

та пакъ бѣ проста; войската отслабваше; само законитѣ се бѣхж подобрили. На врѣдъ сега царуваше дълбока печаль. Въ едно отношение Маркъ-Аврелий бѣше извънредно много сполучилъ. Древния миръ налагаше калугерското расо, както сегашнитѣ потомци на Версайлскитѣ благородни, които се правятъ на траписти и картезиански монаси. Но тежко и горко на старата аристокрация, която, слѣдъ безумствата на една необуздана младость, изведнжж става добродѣтелна, человѣколюбива и прилична! Защото това е симптомъ, че тя е въ агония.

Святостьта на императорското мнение по какъвто и да е въпросъ, бѣ достигнала до много по-голѣмъ резултатъ отъ този, който можеше да се очаква: той бѣ освѣтилъ своето мнение въ очитѣ на народа. Това е единъ забѣлѣжителенъ фактъ за човѣшката природа — него исторіята не трѣбва повече да прѣнебрегва Маркъ-Аврелий извънредно много обичанъ. Тъмната, която е наклонна толкова често на заблуждения при оцѣнението на хората, поне еднжж биде справедлива. Най добрия отъ владѣтелитѣ бѣ най-добрѣ оцѣненъ. Но злината на вѣкътъ поиска отъ друга страна да си отмъсти. Три, или четири пжти самата добрина на Маркъ-Аврелия щѣше да го погуби. Голѣмото неудобство на реалния животъ и туй, което го прави нетърпимъ за по възвишенитѣ хора — това е, че ако се приложатъ тамъ принципитѣ на идеяла, достоинствата се прѣобръщатъ на грѣшки и много често съвършения човѣкъ сполучва по мжчно отъ колкото този, що има за моторъ егоизма или вулгарната рутина. Добросъвѣстностьта на императора го бѣше накарала да извърши първа грѣшка, като го убѣди да „присъедини“ къмъ империята Луциуса Веруса,—къмъ когото той нѣмаше никакви задължения. Верусъ бѣше единъ суетенъ и незначителенъ човѣкъ. Небходими бѣхж подвизи на добрина и на нѣжность, за да му се попрѣчи да направи нѣкоя сждбоносна лудость. Мждриятъ, сериозниятъ и прилежниятъ

императоръ влачеше въ всичко подиръ си глупавия свой колега, когото самъ си бѣ избралъ. Той пазѣше винаги сериозни отношения къмъ него и не въстана нито единъжъ противъ това досадително приятелство. Като всѣки много добрѣ възпитанъ човѣкъ, Маркъ-Аввелий безпрѣстанно се стѣсняваше. Неговитѣ отношения происхождахъ отъ дълбоко съзнание на собственното му достоинство. Такива души, било за да не направятъ зло на другитѣ, било отъ уважение къмъ човѣшката природа, не се рѣшаватъ да признаятъ, че виждатъ злото. Тѣхния животъ е вѣчно прикриване. — Фаустина бѣ, въ живота на благия императоръ, единъ втори источникъ на мъки. Провидението, което бди за възпитанието на великитѣ души и непрестанно работи за тѣхното усъвършенствование, му бѣ приготвило най мъчителното отъ испитанията: жена, която не можеше да го разбере. Тя отъ най напрѣдъ, както се вижда, го е обичала; може би даже тя е намирала въ началото нѣкакво щастие въ вилла Лорпумъ, или въ уединения свой дворецъ Ланувиумъ, върху послѣднитѣ склонове на Албанскитѣ планини, който Маркъ-Аврелий описва на Фронтона, като мѣстопрѣбивание пълно съ най-чисти радости. Послѣ той сѣкашъ се умори отъ толкова мъдрость. Но нека кажемъ всичко: хубавитѣ сентенции на Маркъ-Аврелия, неговата строга добродѣтель, неговата вѣчна меланхолия, отвращението му отъ всичко церемонно, — всичко това се видя отегчително за една млада и капризна жена съ такъвъ пламененъ темпераментъ и необикновенна хубость. Внимателнитѣ издирвания доведохъ до твърдѣ незначителенъ резултатъ, относително фактитѣ, които клѣветата подига противъ съпругата на Маркъ-Аврелия. Но и това, което съ нищо не би се оправдало, е пакъ много: тя не можа да обикне приятелитѣ на мъжа си, тя не можа да влезне въ неговия животъ, — защото имаше вкусъ съвършенно противоположенъ на неговия.

Добрия императоръ всичко разбра, дълго се мъчи — и нищо не каза. Неговия абсолютенъ принципъ—да вижда нѣщата такива, каквито трѣбва да бъдатъ, а

не каквито сж си въ дѣйствителность — не се поколеба. Напраздно нѣкои се помжчихж да го прѣдставятъ на сцената, като излъганъ съпругъ; комедиянтитѣ даже открихж на публиката любовницитѣ на Фаустина, но той не щѣ нищо да чуе. Той не излѣзе нито за минута отъ своето неумолимо сладко спокойствие. Фаустина останж винаги неговата „много добра и много вѣрна съпруга.“ И никой никога не можа да го откъсне отъ тая благочестива лъжа. Върху единъ барелиефъ, който и днесь може да се види въ Римъ, въ музея на Капитолий, Фаустина е изобразена какъ се издига къмъ небето съ юпитеровия пратеникъ, а пламтящия отъ любовь погледъ на добрия императоръ я послѣдва отъ земята. Но най чудното, най необикновенното е това, гдѣто и въ своята хубава и задушевна молитва къмъ боговетѣ, той благодари за гдѣто сж му дали „една такава драга, простодушна и любима жена.“ Въ послѣдньо врѣме той бѣше захваналъ да си, прави за всичко илюзии и всичко да се мжчи да забравя. Но колко трѣбваше да се бори той съ себе си за да достигне това! Въ продължение на дълги години него го разрушаваше базно стара вжтрѣшна болѣсть. Отчаенитѣ усилия, които бѣхж плодъ на есенцията на неговата философия, това лудо самоотрѣчение, доходяще по нѣкога до софизъмъ — крихж въ себе си рана-живпница. Трѣбва да си казалъ сбогомъ на щастието, за да дойдешъ до такива крайности! Свѣта нѣма никога да разбере всичкитѣ мжки на това бѣдно увѣхнало сърдце, всичкитѣ горчила прикрити отъ това винаги спокойно и почти засмѣно блѣдно чело. Истина е, че прощавката съ щастието е начало на мждростьта и най сигурно срѣдство за да намѣришъ щастието. Нѣма нищо по-сладко отъ възвръщаньето на радостьта, — която иде слѣдъ самоотрѣчението отъ всѣка радость; нищо по живо, по-дълбоко, по-възвишено отъ очарованіе чрѣзъ разочарованието.

Причина на едно много по сурово мжчение за Маркъ-Арвелия бѣ негова синъ Комодъ. Природата, по свой

жестокъ капризъ, бѣ дала за синъ на най-добрия отъ хората единъ видъ глупавъ атлетъ, способенъ единственно за тѣлесни упражнения, единъ гордъ и жестокъ касапинъ, чието най любимо занятие бѣ убийството. Нищожеството на негова духъ му вдъхна прѣзрѣние къмъ хората, които обикаляха баща му. Той попадна въ обществото на разни вагабонти и скитници, които направихѫ отъ него единъ отъ най-ужаснитѣ звѣрове, които нѣкога сѫ се раждали на земята. Маркъ-Аврелий най добрѣ виждаше невъзможностьта да направи нѣщо отъ това ограничено сѫщество и при все това той не пожали нищо, за да го въспита както трѣбва. Съ юношата се занимаваха най добритѣ философи въ него врѣме. А той ги слушаше и ги оставяше да правятъ каквото щятъ — подобно на единъ младъ левъ, който се прозѣва и показва на тия които го дресиратъ своитѣ голѣми зѫби. Маркъ-Аврелий забърка въспитанието на сина си, защото нѣмаше достатъчно практически умъ. Той не отиде по далечъ отъ своитѣ обикновенни фрази върху благосклонностьта, която той трѣбваше да приложи въ своитѣ сѫждения и въ отношенията, що той употрѣбяваше къмъ хора, които се смѣтатъ по-малко добри отъ насъ. Деветѣхъ мотиви на снисхождение, на които той иска да даде цѣна за себе, си ни показватъ неговата очарователна доброта. „Какво зло може да ти направи и най-лошия отъ хората, ако ти всѣкога си упорно добъръ къмъ него, ако въ удобенъ случай ти кротко го поучишъ и, когато той се сили да ти повредѝ нѣщо, ти му дадешъ единъ урокъ, като тоя: „Не, приятелю, ний сме роде„ни за друго. Знай, друже мой, че не азъ страдамъ отъ „злото, а ти, който самъ си си го причинилъ!“ Покажи му искусно, съ едно общо разсѫждение, че никое общественно животно не прави като него — даже и пчелитѣ. Но безъ никаква подигравка, или оскърбление. Кажи му всичко съ тонъ на истинска обичь, родена отъ едно спокойно и благо сърдце. Не му говори така, както говорятъ въ училището, не му говори съ цѣль да възбудишъ удивлението на присѫствующитѣ, а съ такава откровен-

ность,—като че сте съвършенно сами.“ Маркъ-Аврелиева синъ (ако горньото се отнася за него) е билъ безъ съмнение много малко чувствителенъ къмъ тая добра бащинска реторика. Очевидно, имало е само едно срѣдство за да се прѣдвари ужасното бѣдствие, което застрашаваше свѣта: то бѣ да се усинови отъ императора единъ по достоенъ мѫжъ отъ тоя, що случая на рождението му бѣ подарилъ. Юлианъ подробно описва всичко и вѣрва, че е добрѣ Маркъ-Аврелий да присъедини къмъ империята своя зетъ Помпеяна, който ще продължава да управлява възъ основа на неговитѣ принципи.

Това сѫ много лесни за говорение нѣща, когато всѣкакви прѣчки сѫ прѣмахнати и когато се разсѫждава безъ факти. Но прѣди всичко забравя се, че императоритѣ слѣдъ Нерва, които бѣхѫ усвоили една такава благодатна политическа система, нѣмахѫ синове. Осиновяването, чрѣзъ обезнаслѣдяване на законния сынъ или внукъ, се срѣща още въ I вѣкъ на империята; но то не е имало добри резултати. Маркъ-Аврелий по принципъ е билъ за прямата наслѣдственность, като най добро прѣдпазително срѣдство за всѣкакво съперничество[1]). Щомъ като се роди Коммодъ (въ 161 година) — той само него прѣдстави на легионитѣ, макаръ че имаше и близнакъ. А и отъ послѣ той често го вземаше на рѫцѣ и повтаряше тая церемония, която бѣ единъ видъ прокламация. Маркъ е билъ извънредно добъръ баща. „Азъ видѣхъ твоето малко гнѣздо—му пише Фронтонъ—и нищо друго не ми е нѣкога правило такова удоволствие. Твоитѣ дѣца до толкова ти приличѫтъ, че не би могла да се намѣри по пълна хармония въ свѣта отъ тая между тѣхъ и тебе. Азъ те виждахъ, тъй да се каже, двоенъ. На дѣсно, на лѣво—мене ми се струваше, че виждамъ сѣ тебе. Благодарение на боговетѣ твоята челядь може да се вземе за моделъ на здравье и на веселие. Едното отъ дѣцата държеше царственно въ рѫ-

[1]) Забѣлѣжете какъ християнскитѣ апологисти галятъ тая идея.

цѣтѣ си единъ кѫсъ бѣлъ хлѣбъ, а другото, като истински синъ на философъ—единъ кѫсъ черъ хлѣбъ. Тѣхниятъ гласъ ми се видѣ така сладъкъ и така милъ, че мене ми се стори да чувамъ въ тѣхното чуруликание ясния и чарующъ звукъ на твоя говоръ.“ Тия чувства по него врѣме бѣхѫ общи, чувства на цѣлъ народъ. Въ 166 година самъ Луцiусъ Верусъ поиска щото и двамата Маркъ-Аврелиеви синове да бѫдѫтъ цезари. Въ 172 година Коммодъ раздѣля съ баща си титлата *Германски*. Слѣдъ потушаваньето на бунта на Авидия, сената, за да признае по нѣкой начинъ фамилното безкористие, което бѣ показалъ Маркъ-Аврелий, поисква единогласно, щото властьта да мине въ рѫцѣтѣ на по голѣмия неговъ синъ[1]). Злата природа на тоя послѣдния бѣ се вече много пѫти проявила—и бѣ позната на неговитѣ възпитатели; но какъ може да се рѣши съ нѣколко лоши примѣра бѫдѫщето на едно дванадесеть годишно дѣте? На 176—177 година баща му го направи *императоръ*, консулъ, августъ. Това, разбира се, бѣ едно неблагоразумие: но то можеше да се поправи, защото връзкитѣ бѣхѫ външни. А освѣнъ това Коммодъ не бѣ още много компрометиранъ. Но къмъ края на живота на Маркъ-Аврелия злото излезе съвършенно на явѣ. Наврѣдъ по послѣднитѣ страници на „Книгата на мислитѣ“ ний виждаме слѣди отъ ужаснитѣ вѫтрѣшни мѫчения на добрия баща, на съвършенния императоръ, който вижда да отрасва до него едно чудовище, готово да бѫде неговъ наслѣдникъ и да върши всичко противно на това, което бѣ видѣлъ да вършѫтъ всички добри хора на около му.

Мисъльта за обезнаслѣдяваньето на Коммода трѣбва, безъ съмнение, много пѫти да е минавало прѣзъ главата на Маркъ-Аврелия. Но сега бѣ късно вече. Слѣдъ като го бѣше „присъединилъ“ къмъ империята, слѣдъ като го

[1]) Vulcatius, Vie d'Avidius, 13: „Commodo imperum justum rogamus. Progeniem tuam robora. Fac securi sint liberi nostri. Commodo Antonino tribunitiam potestatem rogamus.“

бѣ провъзгласилъ толкова пѫти за „съвършенъ“ прѣдъ легионитѣ—да излѣзе сега да го назове недостоенъ,—това бѣ цѣлъ скандалъ. А и най-послѣ Коммодъ бѣ още на седемнадесеть години. Кой можеше да бѫде сигуренъ, че нѣма да се поправи? Поправление можеше да се очаква даже и слѣдъ смъртьта на Маркъ-Аврелия. Отъ най-напрѣдъ Коммодъ показа намѣрение, че ще слѣдва съвѣтитѣ на мѫдритѣ хора, съ които го бѣ заобиколилъ баща му. Освѣнъ това, не бѣ ли очевидно, че ако Помпеянъ или Пертинаксъ би наслѣдилъ Маркъ-Аврелия, Коммодъ изведнѫжъ щѣше да стане шефъ на военната партия (продължение отъ тая на Авидия), която се отвръщаваше отъ философитѣ и отъ приятелитѣ на мѫдрия императоръ?

Ний мислимъ прочее, че трѣбва да се пазимъ да съдимъ легко за постѫпката на Маркъ-Аврелия при това обстоятелство. Отъ морална страна той имаше право; но фактитѣ бѣхѫ противъ него. При видътъ на тоя клѣтникъ, който губѣше империята съ своя каленъ животъ, който позорно се влечеше съ разни улични хора въ цирка и въ амфитеатра, заедно съ това осветено отъ добродѣтелта име — свѣтътъ проклинаше добрината на Марка. Всички съжеля вахѫ, че прѣкалення оптимизъмъ, който го бѣ направилъ да вземе Веруса за другарь и който може би не му позволи никога да види ясно всичкитѣ грѣшки на Фаустина, го направи да извърши една друга, много по-голѣма грѣшка. Споредъ публичното мнение той можеше да обезнаслѣди Коммода — тъй като всички казвахѫ, че Маркъ трѣбва да бѫде свободенъ отъ всѣкакъвъ бащински дългъ къмъ тоя послѣдния. Чувството на благочестиво възмущение, което всички испитвахѫ, не позволяваше да се мисли, че Коммодъ е синъ на Маркъ-Аврелия. И понеже провиденнето не може да допустне подобенъ абсурдъ — свѣта оклѣвети майката, Фаустина. Когато недостойния синъ на най-добрия отъ хората се показваше въ амфитеатра и захващаше да се кълчи като най-ординаренъ палячо, хората се споглеждахѫ и си шушняхѫ: „Не, тоя не може да бѫде цезарь — той е гладиаторъ. Невъзможно е той да бѫде

синъ на Маркъ-Аврелия.“ Скоро нѣкои намѣрихѫ между гладиаторитѣ единъ, който много приличалъ на Коммода— и всички рѣшихѫ, че този трѣбва да бѫде истинския неговъ баща. Но фактъ е, че всички памѣтници подтвърждаватъ приликата на Коммода съ Маркъ-Аврелия — а слѣдователно подтвърждаватъ напълно и засвидѣтелстованието на Фронтона.

Прочее никой не би могълъ да обвинява Маркъ-Аврелия, ако той бѣ обезнаслѣдилъ сина си, а напротивъ —всички съжеляватъ, че той не го е направилъ. Съвършенствата на човѣка повредихѫ на неумолимостьта на владѣтеля. Ако имаше твърдость — той би могълъ може би да спаси свѣта; но той не отдаде на нищо отговорностьта за ужасния отпадъкъ, който послѣдва. Неговата грѣшка бѣ, че — имаше синъ. Той забрави, че цезара не трѣбва да бѫде човѣкъ, като всички други хора и че неговия първи дългъ е да живѣе въ съгласие съ сѫдбата. Наслѣдственностьта у феодалнитѣ династии при цезаризма нѣма никакво приложение. Този режимъ е такъвъ, че неговитѣ плодове сѫ или най-добри, или най-лоши. Когато той не е съвършенъ — той е отвратителенъ. Ужасенъ въ първия вѣкъ на нашата ера, въ врѣмето когато се е вардѣлъ закона за полу-наслѣдството, цезаризма става лучезаренъ въ второто столѣтие, когато принципа на осиновяванието го окончателно измѣнява. Отпадъка се захваща отъ сѫщия тоя день, когато — по причина на една неизбѣжна и слѣдователно простима слабость—най-добрия отъ владѣтелитѣ, подаренъ на империята чрѣзъ навика на осиновяванье, не послѣдва обичая, що бѣ далъ за глава на човѣчеството цѣлъ редъ най-добри императори, каквито свѣта е виждалъ. И, като връхъ на нещастието, той не сполучи да установи наслѣдственостьта. Прѣзъ цѣлия трети вѣкъ империята биде жертва на интриги и на насилия. Древниятъ миръ бѣ изнемощенъ.

Въ продължение на дълги години Маркъ-Аврелий прѣнася това най-жестоко терзание, което сѫдбата бѣ

наложила на единъ човѣкъ съ такова нѣжно сръдце. Цѣлия този свѣтълъ миръ, създаденъ отъ Антонина, това сериозно и отбрано общество, въ чиято добродѣтель тъй дълбоко вѣрваше — всичко бѣ изчезнало въ гроба. Останалъ самъ посрѣдъ едно поколение, което не можеше повече да го разбира и което даже желаеше да се отърве отъ него; съ единъ синъ, който му причиняваше само скърби, той не виждаше нищо друго прѣдъ себе си освѣнъ ужасната истина, че е билъ баща на единъ новъ Неронъ, на единъ Калигула, на единъ Домицианъ. [1])

Не проклинай смъртьта, а приеми я съ радость, защото тя е единъ отъ най-голѣмитѣ наши длъжности къмъ природата. Разрушението на нашето сѫщество е толкова естественно нѣщо, колкото младостьта, старостьта, растението... Ако ти имашъ нужда отъ особенно размишление, което ще те направи благосклоненъ къмъ смъртьта, ти трѣбва само да обърнешъ внимание на това, отъ което тя те раздѣля и моралната срѣда, съ която нѣма повече да се сми са твоята душа. Но това не значи, че ти не трѣбва и отъ далечъ да обичашъ хората и да ги търпишъ благосклонно. [2]) *Само ти трѣбва добрѣ да помнишъ, че хората които оста ашъ слѣдъ себе си не сѫ готови напълно да раздѣлятъ чувствата, отъ които ти трѣбва да се отдѣлишъ. Единственния мотивъ, който би могѫлъ да ни свърже и задържи въ живота — той е щастливата възможность да намѣримъ всрѣдъ него хора, които раздѣлятъ нашитѣ мнения и мисли. Но въ тая минута ти виждашъ какъ ти се къса душата и ти викашъ: „О, смърть! ела по-скоро защото не могѫ повече да намѣрѫ забвение“.*

— „Той бѣше честенъ човѣкъ, той бѣше мѫдрецъ“ — ще кажѫтъ нѣкои. Но това нѣма да попрѣчи на други да добавятъ: „отървахме се най-послѣ отъ този педагогъ; отдъхнахме си! Той наистина не бѣше лошъ къмъ никого отъ насъ; но все пакъ той трѣбва да ни е укорявалъ тайно въ себе си!... Нека тая мисъль ти дойде и на смъртното лѣгло, защото само тя ще направи спокойно да напуснешъ живота: „Азъ оставамъ тоя живошъ, гдѣшо даже моишѣ

---

[1]) Капитолинъ твърди, че той билъ отишѫлъ даже до тамъ — да желае смъртьта на сина си, но това противоречи на неговитѣ мисли.

[2]) Маркъ-Аврелий рисува твърдѣ неопрѣдѣленно кого има прѣдъ видъ. Но ясно е, че и синъ му не е чуждъ, като причина, на тия горчиви мисли.

спътници, за които толкова съмъ се борилъ, за които съмъ се толкова обричалъ, и съмъ се мжчилъ, желаятъ щото азъ да напустнж този свѣтъ, съ надѣжда, че смъртьта ми ще ги усокои". Какво прочее може да храни нашето алчно желание да останемъ по дълго тукъ долу?

Не е добрѣ, като се готви човѣкъ да напуща живота, да показва по-малко благосклонность къмъ хората. Запази къмъ тѣхъ своитѣ обикновенни отношения; остани благъ, снисходителенъ, приятенъ и не приличай на онѣзи, когото трѣбва на сила да искарашъ отъ кѫдѣто и да било . . Природата, сама природата те е свързала съ тѣхъ. Но ето, че тя разкъсва тия връзки — и азъ трѣбва да кажа: сбогомъ приятели, азъ си отивамъ безъ да имамъ нужда на сила да оставя вашата среда; защото даже тая раздѣла е напълно съгласна съ природата.

Послѣднитѣ странници отъ книгата на *Мислитѣ* се отнасятъ къмъ тази епоха, когато Маркъ-Аврелий, останалъ самъ съ своята несподѣляна отъ никого повече философия, е билъ заетъ само съ една едничка мисъль: да напустне колкото е възможно по тихичко този свѣтъ. тая е сжщата меланхолия, която вѣе и отъ философското настроение въ Карнотъ; само врѣмето е друго. Въ Карнотъ и по брѣговетѣ на Гранъ Маркъ-Аврелий размишляваше за да се кали и да стане по способенъ за живота. Сега всичкитѣ негови размишления могатъ да се нарекатъ приготовление за смъртъ, едно душевно упражнение за да погледне достойно въ лицето на смъртьта. Всички мотиви, къмъ които може да прибѣгне човѣкъ за да се убѣди, че смъртьта не е жестока несправедливость за добродѣтелния човѣкъ — той ги знае. И при всѣ туй той е почти софистъ, — когато иска да оправдае Провиденето и да докаже, че въ послѣдния свой мигъ човѣкъ трѣбва да бжде удовлетворенъ.

Човѣшкия животъ, сравненъ съ вѣчностьта е просто единъ мигъ. Човѣшкото сжщество е изложено на постоянни промѣнения. Нашитѣ чувства не сж абсолютни. Нашето тѣло, съставено отъ различни елементи по причина на които то отъ само себе си се стреми къмъ разрушение. Душата ни е вихъръ; сждбата ни е

неразрѣшима енигма Славата е много неопрѣдѣленно... чувство. Съ една дума, всичко каквото се отнася до тѣлото е единъ бързотеченъ порой, а всичко, каквото се отнася до душата е мечта, димъ. Живота е война, живота е кратковрѣменно прѣбивание въ една чужда страна. Послѣ славата иде винаги забвение. Какво може прочее да ни служи за водачъ? Едно нѣщо—и само едно нѣщо: философията. А да бѫдешъ философъ значи до живѣешъ така че да запазишъ неопѣтненъ своя геній (който е по силенъ и отъ удоволствията и отъ страданията), посрѣщайки явленията въ живота като явленія произходящи отъ сжщия изворъ, отъ гдѣто иде и самия геній; — най-послѣ като чакашъ съ пълна душевна ясность смъртьта, която е най-простото рѣшение на елементитѣ, отъ които е съставено живущето сжщество. Но ако за самитѣ елементи това е по добро отъ колкото да прѣтърпяватъ вѣчно прѣобразуване, защо да се гледа съ съжаление промѣнението и края на всички нѣща? Тая промѣна е съгласна съ природнитѣ закони; а всичко, което е съгласно съ природата, е добро.

Като анализира така живота, той го разлага и показва, че е малка разликата между живота и смъртьта. Той достига до съвършенна доброта, до абсолютно снисхождение, до безразличность, плодъ на милосърдие и възмущение. „Да се примиришъ съ живота си посрѣдъ тоя лъжливъ и несправедливъ свѣтъ“ — тоя е девиза на мждреца. И той има право. Най солидната доброта е тая, която има за основа прѣсищение и ясенъ погледъ на факта, че всичко въ тоя свѣтъ е суета и сънъ. Какво остава тогазъ, слѣдъ това всеобщо разрушение? Злината? Не, за това не може да става и дума. Злината прѣдполага извѣстна сериозна вѣра въ живота, или поне вѣра въ удоволствието, вѣра въ отмъщението, вѣра въ амбицията. Неронъ вѣрваше въ искуството, Коммодъ пъкъ вѣрваше въ цирка — и тази вѣра правеше и двамата жестоки. Но разумния човѣкъ, който знае, че всѣко желание е суетно — защо самъ ще си създава той

такова неприятно чувство? Добрината на скептика е най вѣрна. — А благия императоръ бѣше повече и отъ скетникъ. Живота така тихо се движеше въ тая душа, — че може да се сравни само съ затворената атмосфера на единъ ковчегъ. Той бѣше постигналъ будде-истическата *Нирвана*, Христовия миръ. Подобенъ на Иисуса, на Сакия-Муни, на Сократа и на още други трима-четирима мждреци, той бѣше побѣдилъ смъртьта. Той можеше да се смѣе надъ нея, защото тя наистина нѣмаше вече никакъвъ смисълъ за него.

ГЛАВА ПЕТА.

Смъртьта на Маркъ-Аврелия.—Краятъ на дрезния миръ.

На 5-и Августъ, 178 година, святия императоръ напустна Римъ, за да се завърне къмъ своитѣ нескончаеми войни на Дунава заедно съ Коммода, когото той искаше да покаже като бѫдѫщъ императоръ на новитѣ погранични, добрѣ урѣдени провинции. Успѣхътъ на войната бѣ необикновененъ. Прѣдѣлитѣ, които въстанието на Авидия отдалечаваше, сега като че бѣхѫ достигнѫти. Трѣбвахѫ още нѣколко мѣсеца само, за да бѫде завършено най-важното военно прѣдприятие на II-то столѣтие. Но за нещастие императора вече бѣ съсипанъ. Негова стомахъ бѣше така разстроенъ, че той прѣкарваше по нѣкога цѣлъ день само съ малко терякъ (theriaque). Той ядѣше само когато трѣбваше да държи рѣчь на войницитѣ. Виена, както се вижда, е била централенъ лагеръ на войскитѣ, гдѣто отъ много години е владѣяла нѣкаква заразителна болѣсть, която опустошавала легионитѣ.

На 10-и мартъ, 180 година императора падна тѣжко болѣнъ. Той тутакси поздрави многожеланната гостинка смъртьта, прѣстана съвършенно да яде и да пие — и всичко каквото извършши отъ тогава нататъкъ, може да се смѣта за извършено отъ прага на гроба. Като повика сина си той го помоли да довърши войната, за да не се види на хората неговото ненадѣйно заминаване подобно на държавно прѣдателство. На шестия день отъ своето заболѣванье той повика при себе приятелитѣ си и дълго имъ говорй съ своя обикновенъ тонъ, т. е. съ игривата своя иронія, за абсолютната суетность на свѣта

и за благословената смърть. Тѣ всички пролѣхѫ изобилни сълзи; но той ги утѣшаваше така: „Защо ще плачете за мене? Помѫчете се да спасите войската. Азъ ще стигна само по-скоро тамъ, гдѣто всички отивате. Прощавайте!“ Неговитѣ приятели поискахѫ да знаѫтъ кого той остава да се грижи за сина му. Васъ — имъ отговаря той — и безсмъртнитѣ богове, ако синъ ми е достоенъ за такива грижи.“ Войската е била въ безутѣшно състояние, защото тя е убожавала Маркъ-Аврелия — и сега е виждала много добрѣ въ каква ужасна пропасть ще се срине всичко слѣдъ неговата смърть. Но императора имà сила да прѣдстави още еднѫжъ Коммода на войницитѣ. Неговото изкуство да запазва спокойствието си въ врѣме на най-голѣми страдания му помогна и въ страшната тая минута да си даде спокойно лице.

На седмия день той усѣти, че се приближава вече края. Прѣзъ послѣдния день той прие само спна си, но и съ него се прости въ нѣколко минути — за да не види ужъ тоя всичкия ужасъ на болѣстьта, която го бѣше сполѣтяла (това може би е било само претекстъ за да се отърве отъ неговото несносно присѫтствие). Слѣдъ това той си покри главата, като че се готвеше да спи. На слѣдующата нощь Маркъ-Аврелий издъхна.

Неговото тѣло биде прѣнесено въ Римъ и заровено въ Адрианова мавзолей. Горѣстьта на народа бѣ неисказана. Любовьта, която всички питаехѫ къмъ Маркъ-Аврелия бѣ така голѣма, че него никога не го именуваха по име, или по титли, а всѣкой, споредъ възрастьта си, го нарича „баща ми Маркъ, братъ ми Маркъ, синъ ми Маркъ.“ Въ деня на неговото погребение почти никой не плака, защото всички вѣрваха, че той не умира, а се възвръща при боговетѣ, които го бѣхѫ отстѫпили на земята само за нѣколко минутки. Даже въ врѣме на погребалната церемония той биде провъзгласенъ съ едно безподобно прямодушие за „благосклоненъ богъ.“ Него день биде обявѣно сѫщо, че се смѣта за свѣтотатство лишеваньето на негова ликъ въ всѣка заможна кѫща. И този култъ не се прѣвърна въ ефемеренъ апотеозъ, както

обикновенно. Слѣдъ сто години даже статуята на Маркъ-Аврелия можеше да се види между домашнитѣ пенати. За императора Диоклетиана Маркъ-Аврелий стана прѣдметъ на особенъ култъ. Името *Антонинъ* отъ тогава нататакъ бѣ свято име. То можеше да се сравни съ имената *Цезаръ* и *Августъ* и сѫщо стана единъ видъ атрибутъ на империята, единъ знакъ на човѣшко и гражданско върховенство. Numen Antoninum биде като благодатна звѣзда за империята, чийто блѣсъкъ остана за грядущитѣ вѣкове като урокъ, надѣжда и съжаление. Има примѣри даже, гдѣто съвършенно непоетични души, подобни на Септимия-Севера, да тѫжатъ за него, като за едно изгубено небе. Даже Константинъ се поклони прѣдъ това милостиво божество и поиска, щото златната статуя на Антонинитѣ да стои между статуитѣ на неговитѣ дѣди, — макаръ по съвсѣмъ други причини.

И никой култъ — дори до днешенъ день — не е билъ по законенъ. Да, всички ний, каквито и да сме, трѣбва да носимъ въ сърдцата си скръбьта за Маркъ-Аврелия така прѣсна, — като че той вчера е починалъ. Защото само чрѣзъ него философията можа да царува. Благодарение само нему свѣтътъ се отдаде поне за мигъ въ ржцѣтѣ на най-добрия и най-великия човѣкъ на своето врѣме. И най-важното тука е, че биде направенъ подобенъ опитъ. А ще се повтори ли този опитъ още единѫжъ? Ще сполучи ли нѣкога и модерната философия, като старата, да царува? Ще има ли и тя своя МаркъАврелий, заобиколенъ съ Фронтоновци и Юний Рустиковци? Ще се остави ли още единѫжъ човѣчеството да бѫде управявано отъ най умнитѣ свои членове? И защо да се не остави? когато това царуванье нѣма да е по дълго отъ единъ день, а лудитѣ и злитѣ сигурно ще царуватъ поне единѫжъ повече отъ мѫдритѣ и добритѣ? Навикнала да слѣди съ засмѣнъ погледъ вѣчния миражъ на човѣшкитѣ мечти, модерната философия знае закона на прѣходнитѣ увлечения. Но любопитно е да се види какво ще излѣзе отъ такива принципи, ако нѣкога къмъ тѣхъ се присъедини и върховна власть.

Много интресно ще бѫде да се въспроизведе a priori Маркъ- Аврелий на новитѣ врѣмена, да се види какво смѣшение на сила и слабости ще се съчетае въ тая избрана душа, повикана за най широка дѣятелность — и надарена съ такъва особенъ за врѣмето си родъ мисли. Интересно ще бѫде да се види, какъ критиката ще се отнесе спрѣмо най-високата добродѣтель и най живото стремление къмъ човѣшко добро; какво поведение ще държи единъ мислитель отъ тая школа прѣдъ социалнитѣ проблеми на XIX вѣкъ; съ какво искуство той ще сполучи да имъ даде направление, да ги прѣспи, да ги отбѣгне, или да ги рѣши? Това, което е най сигурното, то е, че единъ човѣкъ, повиканъ да управлява своитѣ подобни, ще трѣбва винаги да размишлява върху съвършенния образецъ на владѣтель, който Римъ ни е далъ въ най-добрата епоха на своя животъ. Ако е истина, че той може да бѫде надминатъ въ управлението, въ извѣстни научни отношения, които сѫ достояние само на най-новитѣ врѣмена, — синътъ на Анниусъ Верусъ ще остане за винаги неподражаемъ по своята енергична душа, по своето съвършенно благородство и върховна доброта.

Деня на Маркъ-Аврелиевата смъртъ може да се смѣта като моментъ, въ който паденията на старата цивилизация е вече рѣшено. Въ своята философия великия императоръ бѣ поставилъ тъй високо идеяла на добродѣтелта, че никой не можеше да се грижи за послѣдствията. Въ политиката, като не бѣше достатъчно рѣзко отдѣлилъ длъжноститѣ на бащата отъ тия на цезаря, той изново отвори, безъ да желае, ерата на тиранитѣ и на анархията. Въ религиозно отношение —за да бѫде както трѣбва привързанъ къмъ националната религия, чието безсилие ясно виждаше — той подготви могѫществото на неофицияленъ култъ и тъй остави да му прилѣпятъ едно напстина несправедливо натяквание, което нетрѣбваше ни най малко да хвърли сѣнка върху единъ такъвъ чистъ животъ. Въ всичко, освѣнъ въ законитѣ, се чувствуваше вече отпаданье. Двадесеть годишната доброта бѣ отслабила администрацията и насърд-

чила злоупотребленията. Една извѣстна реакция въ идеитѣ на Авидия Кассия бѣ необходима; но вмѣсто това — ний виждаме пълно прѣчупванье, жестока измама за хората на доброто! Толкова добродѣтель, толкова любовь — и нищо да не може да се направи, освѣнъ да се остави свѣта въ рѫцѣтѣ на единъ касапинъ, на единъ гладиаторъ! Слѣдъ като човѣчеството прѣкрачи за единъ мигъ прѣзъ прагътъ на земния рай — да падне пакъ въ ада на Цезаритѣ, когото мислѣхѫ вече за затворенъ! Вѣрата въ доброто тогава бѣ окончателно изгубена. Слѣдъ Калигула, слѣдъ Нерона, слѣдъ Домициана свѣта още можеше да се надѣва. Опититѣ не бѣхѫ още рѣшителни. Но сега, слѣдъ най-голѣмото усилие на държавния рационализъмъ, слѣдъ осемдесеть и четире годишенъ човѣшки режимъ, слѣдъ Нерва, Траяна, Адриана, Антонина, Маркъ-Аврелия — царството на злината настѫпваше по-могѫще отъ колкото всѣкѫ други пѫть. Сбогомъ добродѣтель, сбогомъ право. Кой ще спаси свѣта, когато и Маркъ-Аврелий не може нищо да направи? Сега — нека живѣѭтъ лудитѣ! Да живѣй абсурда! Да живѣй Сирия и безсмисленнитѣ богове! Сериознитѣ лѣкари не можахѫ нищо да сторѭтъ. Болния е вече неизлѣчимъ. Повикайте бабичкитѣ: тѣ знаятъ често по-добрѣ отъ почетнитѣ доктори кого кѫдѣ боли. —

Но най-печалното отъ всичко е, че деньтъ на Маркъ-Аврелиевата смърь, толкова скърбенъ за философията и за цивилизацията — за християнството бѣ почти праздникъ. Коммодъ, като бѣ взелъ за правило да върши всичко обратно на това, което бѣ видѣлъ, се показа много подобъръ къмъ християнитѣ, отъ колкото баща му. Маркъ-Аврелий е съвършененъ римлянинъ съ всичкитѣ свои традиции и прѣдразсѫдъци. Коммодъ не е никакъвъ. Той почита египетскитѣ култове, — и даже самъ, съ брѫсната глава, прѣдсѣдателствува на разнитѣ процессии, носи Анубиса и извършва всички церемонии, въ които може да се хареса на женитѣ. Той накара да го прѣдставѭтъ така върху мозаикитѣ по кръглитѣ портики на своитѣ гради-

ни. Той допуща между слугитѣ си и християни. Неговата любовница Марция бѣ почти християнка. Тя си служеше съ кредита, който любовьта ѝ даваше, за да облегчава сѫдбата на християнитѣ осѫденитѣ да работѭтъ въ сардински мини. Мѫчението на сцилитанитѣ, извършено на 17 юлий, 180 година, т. е. четире мѣсеца слѣдъ въцаряванието на Коммода, биде безъ съмнение слѣдствие на наредбитѣ прѣди смърьта на Маркъ-Аврелия, които новото управление не бѣ успѣло още да унищожи. Числото на жертвитѣ въ врѣме на Коммодовото царуванье, като че бѣ по-малко, отъ колкото при Антонина и Маркъ-Аврелия. Войната между римскитѣ максими и християнството бѣ на издъхванье. Деций, Валерианъ, Аврелианъ и Диоклетианъ, които се опитахѫ да подигнѫтъ максимитѣ на империята, бѣхѫ доведени до пламенни прѣслѣдвания, тогасъ когато чуждитѣ на римския патриотизъмъ владѣтели, като Александъръ Северъ и Филипъ Арабски показахѫ необикновенна толерантность.

Съ единъ малко по-умѣренъ принципъ отъ тоя на необуздания воененъ деспотизъмъ, империята — даже и слѣдъ разрушаваньето на римскитѣ принципи чрѣзъ смъртьта на Маркъ-Аврелия — би могла още да живѣе, да остави на спокойствие християнството единъ вѣкъ по-рано, да избѣгне поройнитѣ кърви, които бидохѫ, съ явна загуба, пролѣни отъ Деция и Диоклетияна. Ролята на римската аристокрация бѣ свършена. Тя слѣдъ като даде пъленъ просторъ на лудостьта си въ I-й вѣкъ — въ втория даде просторъ само на добродѣтельта си. Но скрититѣ сили на великата срѣдиземноморска конфедерация не бѣхѫ още истощени. Тъй както слѣдъ съсипваньето на политическото здание, въздигнато отъ името на Августовия родъ, намѣри се една провинциялна династия, Флавиевата, да подигне империята — така сѫщо и слѣдъ съсипваньето на зданието, въздигнато чрѣзъ осиновяванията на висшитѣ римски благородни, намѣрихѫ се провинцияли, хора отъ далечния истокъ, асирийци, да подигнѫтъ оная велика ассоциация, която обричаше на всички полза и спокойствие. Септи-

мій-Северъ, човѣкъ напстина безъ морална висота, но не и безъ слава, поправи това, което бѣ създалъ Всепасиянъ.

Разбира се, че хората отъ тая нова династия не могѫтъ да се сравнѫтъ съ великитѣ императори на II-ия вѣкъ. Даже Александъръ-Северъ, който по добрина смѣло може да се сравни съ Антонина и Маркъ-Аврелия — по умъ и по благородство сѫщо стои много, много далечъ отъ тѣхъ. Държавниятъ режимъ и тукъ е отвратителенъ. Той се състои главно въ непреривно угажданье на войската и смирявано на всѣки часъ съ подкупъ възстание. Къмъ войницитѣ се обръщахѫ само съ кесия въ рѫка. Военния деспотизъмъ не е приемалъ никога по-безсрамна форма. А този деспотизъмъ дълго живѣе. Наредъ съ такива отвратителни зрѣлища, при тѣзи нищожни императори — какви реформи могѫтъ да станѫтъ. Какъвъ прогрессъ въ законодателството! Какви свѣтли дни, когато (въ врѣмето на Каракалла) правата на всички свободни хора, живущи въ империята се уравняватъ! Но не трѣбва да се прѣувеличава ползата, която това равенство донесе: думитѣ въ политиката никога не сѫ съвършенно безъ никакво значение. Наслѣдството на вѣковетѣ бѣ грамадно. Философитѣ отъ школата на Маркъ-Аврелия бѣхѫ исчезнали, но юрисконсултитѣ заехѫ тѣхнитѣ мѣста. Папиниянъ, Улпианъ, Павелъ, Гайусъ, Модестинъ, Флорентинусъ, Марцианъ *) въ продължение на тия срамни години, създаватъ chefs d' oeuvreu-и и градѫтъ истинското право на бѫдѫщето. Много по-долни отъ Траяна и отъ Антониновцитѣ, по своитѣ политически традиции, сирийскитѣ императори, даже поради това, че тѣ не сѫ римляни и нѣматъ никакви римски прѣдразсѫдъци, показватъ често извѣстенъ начинъ на дѣйствие, какъвто притежаваха великитѣ императори на II-и вѣкъ, всички тѣй дълбоко консервативни. Тѣ позволяватъ, даже насърдчаватъ разнитѣ дружества и синдикати. Като отидохѫ въ това отношение до крайность, тѣ поискахѫ да създадѫтъ

*) Безъ да споменаваме сумма други знаменити работи ници на Пандектитѣ, които се отнасятъ къмъ врѣмето на Александра-Севера.

занаятчийски тѣла, органезирани като касти, съ особенни костюми. По тая причина откриватъ на двама чужденци вратитѣ на империята. Една отъ тѣхъ, синътъ на Мамме, добрия и трогателния Александъръ-Северъ, почти равенъ, по своята плебейска доброта, на патрицийскитѣ добродѣтели на миналитѣ врѣмена. Най-високитѣ мисли блѣднѣятъ прѣдъ непосрѣдственнитѣ пориви на неговото сърдце.

Тѣзи тъй наречени сирийски императори въ религиозно отношение освѣтихж една такава широчина на идеи и една такава търпимость, каквато до него врѣме не бѣ проявявана. Тѣзи хубави, интелигентни и безстрашни до безумие Емески жени — Юлия Домна, Юлия Миза, Юлия Маммиа и Юлия Симия — тѣхъ не сж спирали никакви обществени традиции и приличия. Тѣ сж се осмѣлявали на нѣща, за които римлянкитѣ сж нѣмали нито искрица куражъ: тѣ влизатъ въ сената, разсѫждаватъ върху държавнитѣ работи, вематъ участие въ управлението на империята, мечтаѭтъ за Семирамида и Нитокриса. А това не можеше да направи една Фаустина, — въпрѣки своето легкомислие. Нея би спрѣла „обществената и тактичность“, страхътъ да не стане смѣшна прѣдъ доброто римско общество. Сирийкитѣ не отстѫпиватъ прѣдъ нищо. Тѣ иматъ цѣлъ женски сенатъ, който издава своитѣ екстравагантности въ форма на укази. За тѣхъ римския култъ е студенъ и безсмисленъ. И, понеже той не ги свързва съ никакъвъ фамиленъ смисълъ — тѣхното въображение е повече въ хармония съ християнството отъ колкото съ италиянското езичество; тия жени захващатъ да се увличатъ отъ разказитѣ за пѫтуването на боговетѣ по земята. Филостратъ ги очаровава съ своя Аполлонъ. Тѣ — даже може би иматъ нѣкакви тайни сношения съ християнството. А въ това врѣме послѣднитѣ видни жени отъ старото общество, като почитаната отъ всички по-голѣма дъщеря на Маркъ-Аврелия, която Каракалла заповѣда да убиятъ, присѫтствуваха мрачни на една оргия, страненъ контрастъ на тѣхнитѣ младежки спомѣни.

Римскитѣ провинции, особенно източнитѣ, много по-

дѣятелни и по-събудени отъ западнитѣ, окончателно надделяхѫ. Хелиогабалъ наистина бѣше безумецъ, но при все това неговата химера за единъ не само римски, а общъ монотеистически култъ, който да съединява всички други култове, показваше, че тѣсния кржгъ на антониновитѣ идеи бѣ раскъсанъ. Мамме и Александъръ Северъ отидохѫ още по-далечъ. Въ това врѣме, когато юристконсултитѣ продължавахѫ да прѣдписватъ, съ невъзмутимо спокойствие, своитѣ стари и жестоки максими противъ свободата на съвѣстьта, сирийския императоръ и майка му изучаваха християнството и му засвидѣтелствуваха своитѣ симпатии. И Александъръ не само че осигури свободата на християнитѣ, но и постави Исусова ликъ между своитѣ домашни богове — трогателно слѣдствие на негова еклектизъмъ. Миръть като че бѣ сключенъ, — но не, както при Константина, чрѣзъ понижението на една отъ странитѣ, а чрѣзъ едно широко, всестранно прѣмирие *).

Въ всичко това, разбира се, има единъ смѣлъ опитъ за реформа, рационално по нисша отъ тая на Антониновцитѣ, но съ повече вѣроятность да сполучи, защото тя бѣше много по-народна, по-провинциална и по-източна. Въ едно такова демократично дѣло, хора отъ тъмно происхождение, като тия африканци и сирийци, можахѫ повече да се надѣватъ на успѣхъ отколкото твърдитѣ и безукоризненни хора, както и аристократитѣ императори. Но безсилието на царственната система налѣзе на явѣ за десети пѫть. Александъръ-Северъ биде убитъ отъ самитѣ войници на 19 мартъ, 535 година. Ясно бѣ вече, че войската може да търпи само тиранитѣ. Империята бѣше паднала малко-по-малко отъ ржцѣтѣ на високата римска аристокрация у провинциалнитѣ военачалници; а сега отъ тѣхни ржцѣ мина пъкъ въ ржцѣтѣ на

*) За това свидѣтелствува серията на императорскитѣ бюстове въ музея на Капитолий За забѣлѣжванье нѣкого и въ сѫщото врѣме тъпо изражение на Александра-Севера и на Юлиитѣ. Чувствително е вече влиянието на християнството върху искуствата.

проститѣ войници — разбойници. Тогасъ когато до царуванието на Коммода убититѣ насилствено императори сѫ били просто нетърпими звѣрове, — сега захващатъ да убиватъ добритѣ императори, които аскатъ да въвѣдѫтъ извѣстна дисциплина, които искатъ да спрѫтъ прѣстѫпленията на войската.

Тогава римскиятъ животъ се прѣвърна на адъ за цѣль половина вѣкъ (отъ 235 до 284 година), гдѣто се помрачи всѣка философия, всѣка цивилизация, всѣка нежность. Върховната власть се дава на публиченъ търгъ; войската е готова да се отдаде на всѣки, който и плати (даже на десеть тирана едноврѣменно); варварството прониква прѣзъ всичкитѣ дупки на тоя разнебитенъ свѣтъ; Атина разрушава своитѣ древни паметници за да направи барикади противъ нашедствието на Готитѣ. Ако може нѣщо да докаже колко римската империя бѣше необходима, по вътрѣшни съображения, то е гдѣто тя не можа прѣзъ тая анархия да се разглоби съвършено, гдѣто тя запази още достатъчно сили за да се посъживи при могѫщето царуване на Диоклетияна и да провлече живота си още на два вѣка. Отпадъка е ужасенъ и всестраненъ. Скулпторитѣ на петдесеть години вече забравятъ да държѫтъ длетото*). Латинската литература окончателно се прѣкратява. Цѣлото общество като че е обгърнато отъ нѣкакъвъ си възъ гений, който изсмуква неговата кръвь и животъ. Християнството отнима за себе си всичко останало добро и съ това още повече отпада общественния порядъкъ. По причина увеличението числото на военачалницитѣ—войската е на издъхване. Църквата привлича всички. Религиознитѣ и морални елементи въ една държава знаятъ едно много просто срѣдство за да наказватъ държавата, щомъ тя не имъ отстѫпва мѣстото, на което тѣ вѣрватъ, че иматъ право; това срѣдство е—да се отдѣлятъ съвършен-

*) За доказателство пакъ ще прѣведемъ императорскитѣ бюстове. Бюстоветѣ на Александъръ-Северъ сѫ вече съвършенно лоши. Сѫщо и отвратителната мозайка на Каракалла въ Ладранския музей. Аркада на Септимий Северя, която е въздигната тридесеть години подиръ тая на Маркъ-Аврелия, е вече съвсѣмъ проста и груба работа.

но отъ нея. А една държава не може да мине безъ тѣхъ. Защото гражданското общество отъ тогава нататъкъ се обръща на смѣтъ отъ развалени души. Религията поглъща малкото всичко останало добро. Всичко се отцѣпя отъ всесилната партия, която прѣдставлява само принципа на материялната сила. Всичко здраво търси своето отечество въ идеала, или по-добрѣ въ новото учрѣжденіе, което заема мѣсто на разрушеното, на смазаното отечество. Черквата става исключителна връзска между душитѣ и, тъй като тя се издига все повече и повече чрѣзъ самитѣ социални бѣдствия — свѣтътъ се утѣшава за тѣзи нещастия, които той иска да покаже като отмъщение за Исуса и за свѣтитѣ мъченици.

„Ако ни бѣше позволено да отвръщаме зло за зло — казва Тертулианъ — една нощь само и единъ фенеръ свѣтлина е достатъчна за нашето отмъщение“. Търпението бѣ голѣмо, защото голѣма бѣ и увѣренностьта въ бъдащето. Свѣтътъ сега убива светитѣ. но утрѣ светитѣ ще съдятъ този свѣтъ. „Вгледайте се и запомнете нашитѣ лица — за да ни познаете пакъ на страшния съдъ“ — казваше единъ отъ картагентскитѣ мъченици на язичницитѣ. „Нашето търпение — казваха най-скромнитѣ — иде отъ увѣренностьта, че ще бъдемъ отмъстени. И то е като разгорени въглѣни върху главитѣ на нашитѣ неприятели. Какво по-голѣмо отмъщение отъ деньтъ въ които Всевишния ще отдѣли праведнитѣ и ще хвърли грѣшнитѣ въ пъкъла, гдѣто ще горятъ въ вѣченъ огънь всички наши врагове! Какво необятно зрѣлище — и какъвъ възторгъ, какво прѣхласванье ще испитвамъ азъ — и съ какъвъ смѣхъ ще се смѣя! Колко ще се радвамъ азъ като слушамъ стенанията, що идятъ изъ прѣисподнята, стенанията на самия Юпитеръ, на неговитѣ обожатели и на толкова владѣтели, за които всички вѣрватъ, че съ приети на небето! Каква радость да гледашъ най-великитѣ врагове на Божието име, хвърлени въ много по-ужасни пламъци отъ тия. всрѣдъ които съ прѣдали Богу духъ хиледи християни!“

Купена отъ К. Мискаровъ за

29/XII 1909 г.

ВАСИЛ МИКОВЪ

BACHO MARQUES

BR 170 .R45163
Mark-Avrelii i kralat na drevn
Stanford University Libraries
3 6105 041 237 178

BK
170
R45
.63

Stanford University Libraries
Stanford, California

Return this book on or before date due.